

ANNA JÓZEFOWSKA, LIDIA KAMYSZEK, LESZEK ŻYGADŁO

ZAŁOŻENIA ROWKOWE O CHARAKTERZE FUNERALNYM
ZE STANOWISKA DOMASŁAW 10/11/12 / CHRZANÓW 4,
POW. WROCŁAWSKI, JAKO PRZEJAW ODDZIAŁYWAŃ KULTUROWYCH

FUNERAL DITCH STRUCTURES FROM ARCHAEOLOGICAL SITE
OF DOMASŁAW 10/11/12 / CHRZANÓW 4, WROCŁAW COUNTY,
AS A MANIFESTATION OF CULTURAL INFLUENCES

The most interesting feature discovered in Domasław's burial ground is the ditched enclosures complex of a funeral character. The oldest complex with a ring trench was dated to the middle Bronze Age (HaA2). This custom reaches its apogee in the Early Iron Age (HaC). A total of 26 chamber graves encircled by trenches, as well as another ditch without a burial probably also from this period, were discovered in the cemetery. At the end of the Early Iron Age, burial practices within the Domasław necropolis did not cease completely. The category of sepulchral features with a younger chronology should also include the rectangular, nearly quadrangular structures which appear in the La Tène period and even at a later phase using this burial ground. The Domasław burials with surrounding trenches have no analogies in the nearest regions. Excavated circular structures make the largest group of funeral ditches to the north of the Carpathian and Sudeten Mountains. The strong impact from the Hallstatt circle probably led to profound transformation in the sphere of beliefs, ideas, and social stratification. The observed changes in burial rites were also recorded in the form of chamber graves which stand out for their construction and furnishing. The appearance of circular ditches at this burial ground might be also treated as an element of southern influences. The custom of surrounding graves with rectangular ditches recorded in enclaves of the La Tène culture in Poland is undoubtedly the effect of the arrival of Celtic people from the south to these areas.

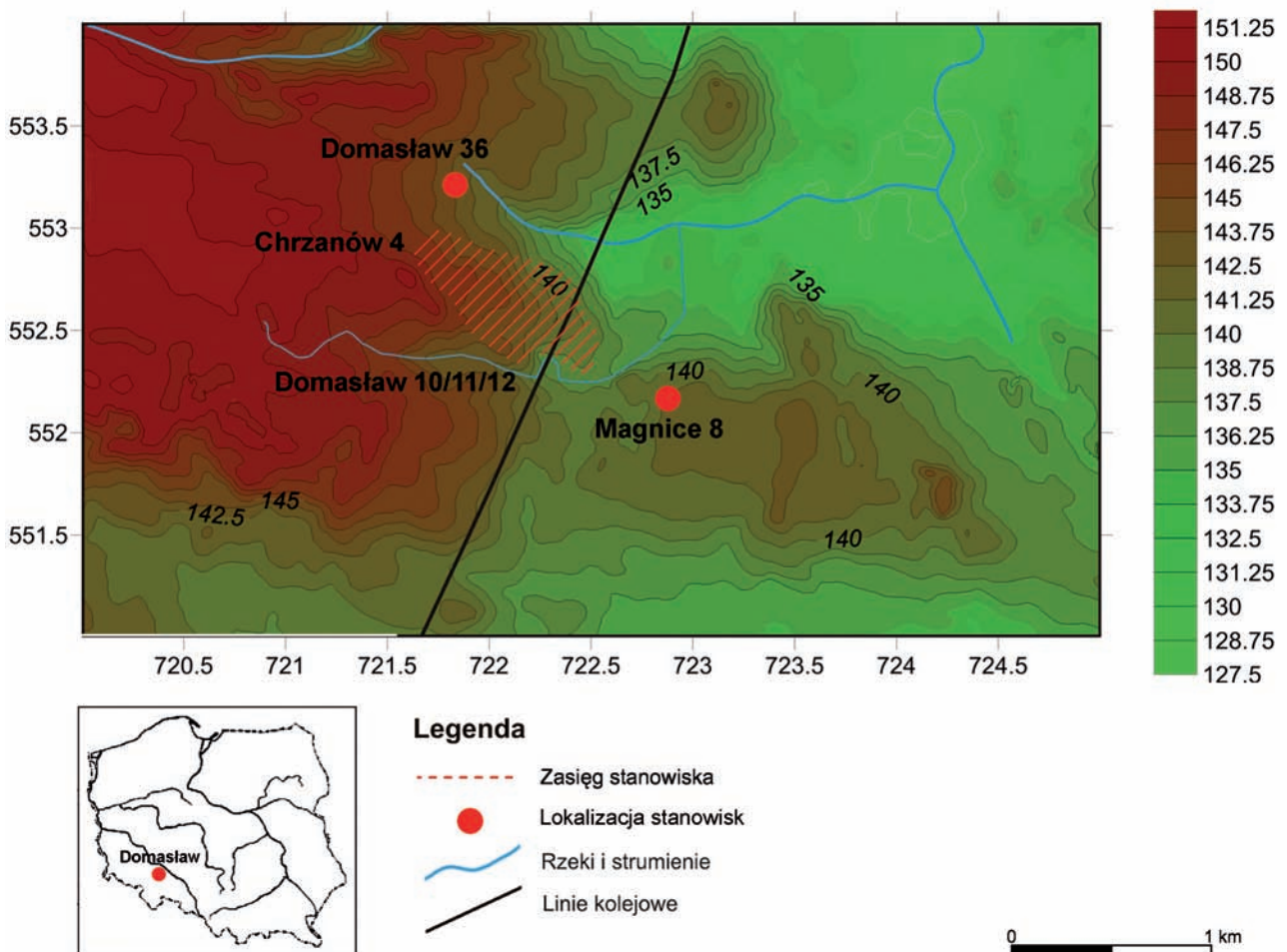
KEY WORDS: Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, the funeral rite, ditch features, Lusatian culture, Hallstatt period, Hallstatt culture, Hallstatt culture influences, La Tène period, La Tène culture

WSTĘP

W latach 2006-2008 Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk przeprowadził prace wykopaliskowe na wielokulturowych stanowiskach Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, na których przebadano łącznie powierzchnię ponad 15 hektarów

(Anioła *et al.* 2012; Gediga 2012, 411-415; Gediga 2019)¹. Obszar badań położony jest około 20 km na południowy zachód od Wrocławia (ryc. 1).

¹ Stanowiska oznaczone jako Domasław 10/11/12 i Chrzanów 4 były badane przez ośrodki IAE PAN z Wrocławia i Krakowa. W trakcie badań wykopaliskowych okazało się,

Ryc. 1. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, pow. wrocławski. Lokalizacja stanowiska oraz sąsiednich stanowisk z obiektami rowkowymi (rys. K. Sadowski, L. Kamyszek)

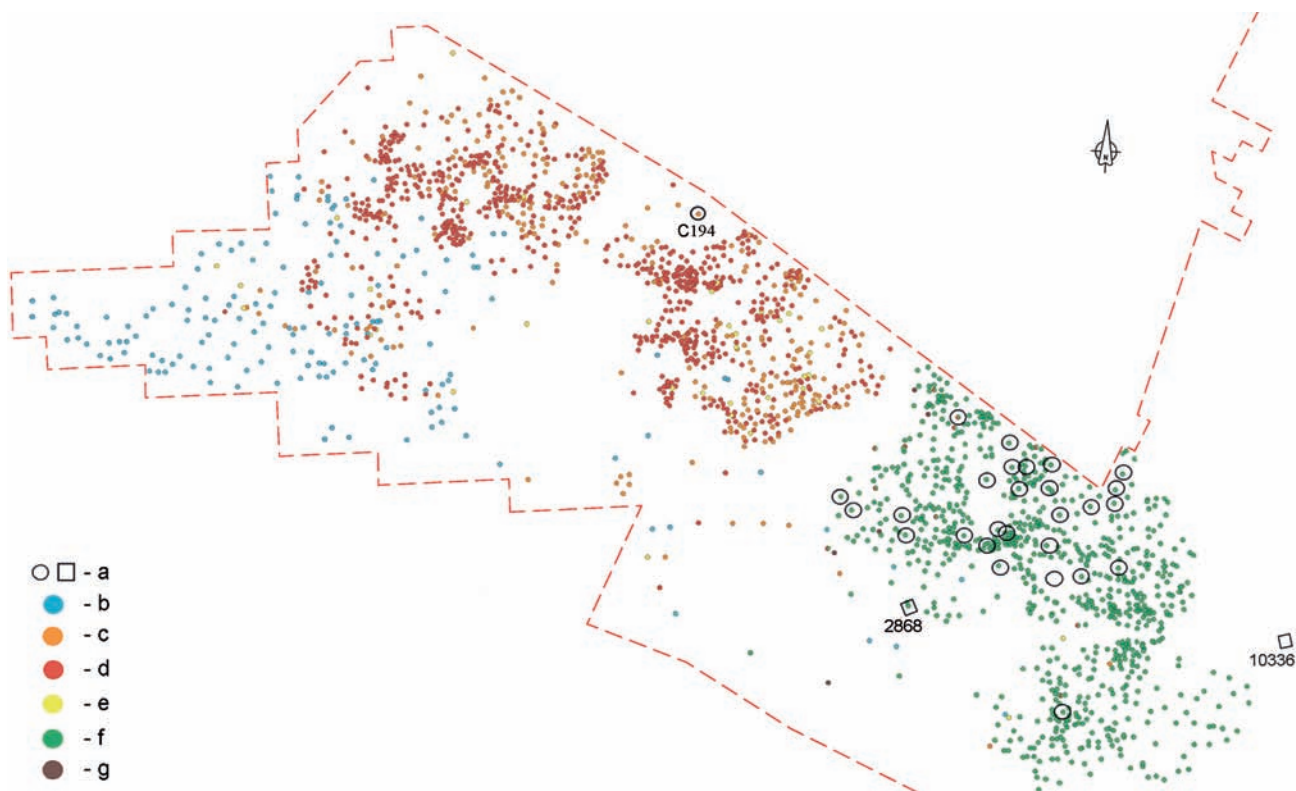
Fig. 1. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, Wrocław district. Location of the site and the neighbouring sites with ditch structures (drawings by K. Sadowski, L. Żygadło)

W obrębie stanowisk, na powierzchni trzech hektarów, zostało odkrytych łącznie około 2500 obiektów związanych z funkcjonującą w tym miejscu ogromną nekropolią ludności kręgu kultur pól popielnicowych i kultury halszackiej, w tym 2002 groby, liczne depozyty ceramiczne, rowy, słupy oraz jamy o nieokreślonym charakterze (Gediga, Józefowska 2019). Odślonięto zdecydowaną większość przestrzeni grzebalnej cmentarzyska zajmującego partię szczytową i stoki wzniesienia ograniczonego od południa i północy przez doliny dwóch cieków, bez jego północnych krańców wykraczających już poza teren inwestycji.

że groby odkryte w obrębie gruntów wsi Chrzanów stanowią zachodnią, chronologicznie najstarszą część jednej, rozległej nekropoli.

Lokalna społeczność zaczęła użytkować to miejsce do grzebania swoich zmarłych nie wcześniej niż w okresie D epoki brązu (BD), ewentualnie na przełomie okresów C i D (BC/BD). Cmentarzysko, na podstawie dotychczasowego rozpoznania, było wykorzystywane z różną intensywnością w okresie halszackim. Z wczesną epoką żelaza powiązano około 1000 obiektów zlokalizowanych we wschodniej, najmłodszej części nekropoli, w tym ponad 800 pochówków, a wśród nich przynajmniej 291 bogato wyposażonych grobów komorowych (ryc. 2). Kolejnych kilka obiektów o charakterze funeralnym, łączonych z okresem lateńskim, odślonięto zarówno w obrębie, jak i bliskiej odległości od granic cmentarzyska.

Spektrum scenariuszy obrzędowych, które obserwujemy na cmentarzysku od czasu założenia do

Ryc. 2. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, pow. wrocławski. Rozmieszczenie obiektów rowkowych na cmentarzysku. a: koliste i czworokątne obiekty rowkowe; b: groby z okresu BD-A1/HaA2; c: groby z okresu HaA2-HaB1; d: groby z okresu HaB2-HaB3; e: groby z okresu BD-HaB3; f: groby z okresu HaaC; g: groby z okresu HaD3; bez skali (rys. A. Józefowska)

Fig. 2. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, Wrocław district. Distribution of the ditch structures at the cemetery. a: quadrangular and circular ditches; b: graves of the BD-HaA1/HaA2 period; c: graves of the HaA2-HaB1 period; d: graves of the HaB2-HaB3 period; e: graves of the BD-HaB3 period; f: graves of the HaC period; g: graves of the HaD3 period; without a scale (drawings by A. Józefowska)

końca jego użytkowania, jest bardzo szerokie. Dostrzegalne są znaczne różnice w wyposażeniu i konstrukcji poszczególnych pochówków na każdym etapie funkcjonowania nekropoli. I tak przez cały czas szczątki zmarłych składano zarówno do płytkich jam, jak i szczególnie przygotowanych obiektów, niekiedy z wewnętrznymi konstrukcjami drewnianymi, z pewnością w różny sposób oznaczanych także na powierzchni.

Sytuacja na cmentarzysku zmieniła się wraz z nasileniem wpływów z kręgu halszackiego, które odcisnęły wyraźne piętno na zwyczajach grzebalnych praktykowanych na tej nekropoli. Oddziaływania południowe widoczne są w aspekcie obrzędowym, w pochodzeniu i rodzajach przedmiotów składanych do grobów oraz korelacji niektórych kategorii zabytków, zwłaszcza o charakterze luksusowo-prestiżowym. Wydaje się również, że we wczesnej epoce żelaza większy nacisk położony został na komunikacyjny

aspekt miejsca pochówku, a przede wszystkim jego naziemnej, widocznej na powierzchni części. Trudno uznać te zjawiska za całkowite *novum*, gdyż zabiegi zmierzające do wyróżnienia niektórych pochówków znane są z „brązowej” fazy użytkowania nekropoli². W okresie halszackim pojawiają się one jednak z dużo większą częstotliwością. Bez wątpienia „zapożyczeniem” ze sfery praktyk funeralnych powszechnie obecnych w kulturach kręgu halszackiego jest upo-

² Jest to wnioskowane *ex nihilo* istnienie naziemnych kopców i obiektów rowkowych. Z okresu epoki brązu znane są również bogatsze pod względem deponowanych zabytków, przynajmniej na tle innych, groby w drewnianych kłodach i w czworokątnych konstrukcjach skrzyniowych wyposażone m.in. w elementy uzbrojenia (fragment miecza, groty strzały i oszczepów) oraz uprząży końskiej (pobocznicza), ozdobne noże brązowe w pochwach rogowych, paciorki szklane, pierścienie ze złotego drutu itp. (Anioła, Zarzycka-Anioła 2009; Gediga, Józefowska 2019).

wszechnienie się na cmentarzysku domasławskim pochówków otoczonych dookólnymi rowami.

Rowy na cmentarzyskach interpretowane są zazwyczaj jako rodzaj symbolicznego wydzielenia przestrzeni sakralnej przeznaczonej na czynności kultowe czy pogrzebowe (Gediga 2010, 195). Chociaż są one zjawiskiem szeroko rozprzestrzenionym geograficznie i dość powszechnie występującym w różnych okresach pradziejowych, to obiekty domasławskie są wyjątkowym odkryciem w tej części Niżu Środkoeuropejskiego, jak i świadectwem zmian, jakie zachodziły w społecznościach wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego.

OBIEKTY ROWKOWE Z EPOKI BRĄZU I WCZESNEJ EPOKI ŻELAZA

Najstarszym bezspornym dowodem na oznaczanie miejsc pochówków na powierzchni gruntu jest grób C200 datowany na HaA2, który był otoczony kolistym rowem (nr C194) o średnicy 554 cm i głębokości 10 cm (ryc. 4: 1, tab. 1). Jama o wymiarach 168 × 112 cm i głębokości 14 cm miała kształt prostokątny i pierwotnie mogła zawierać komorę w postaci drewnianej skrzyni. Z urny złożonej do grobu, oprócz naczyń, pozyskano trzy groty wykonane z brązu.

Ponownie obiekty tego typu pojawiają się na domasławskim cmentarzysku w okresie halsztackim C (HaC) (tab. 1). W części nekropoli, na której grzebano zmarłych we wczesnej epoce żelaza, odkryto aż 26 obiektów rowkowych, które okalały groby komorowe. W obrębie dwóch (nr 6016 oraz 7431) pochówki uległy zniszczeniu i zachowały się w stanie szczątkowym. Rzeczywista liczba omawianych założeń mogła być wyższa, jeśli do grupy tej zaliczymy zachowaną częściowo strukturę nr 4406 (ryc. 3: 27), który wydaje się być pozostałością zdegradowanego rowu otaczającego grób komorowy. Kolejny rów nr 5976 nie był powiązany z żadnym pochówkiem ani depozytem ceramicznym (ryc. 3: 28). W wydzielonej przez niego przestrzeni nie zaobserwowano reliktyw obiektu funeralnego, a zadokumentowane negatywy posłupowe sugerują istnienie konstrukcji naziemnej.

W rzucie poziomym rowy miały kształt kolisty, owalny lub zbliżony do owalnego. Występowały wyraźne różnice w rozmiarach omawianych założeń. Największy rów nr 3408 wyznaczał okrąg o średnicy

ponad 800 cm, najmniejszy zaś o nr. 12122 miał dużo mniejszą średnicę, 240-260 cm. Ze względu na różne wielkości, obiekty rowkowe z Domasławia datowane na wczesną epokę żelaza podzielono na trzy grupy (ryc. 3):

I – o średnicach zawierających się w przedziale 590-880 cm (obiekty nr 3408, 714, 5976, 7430);

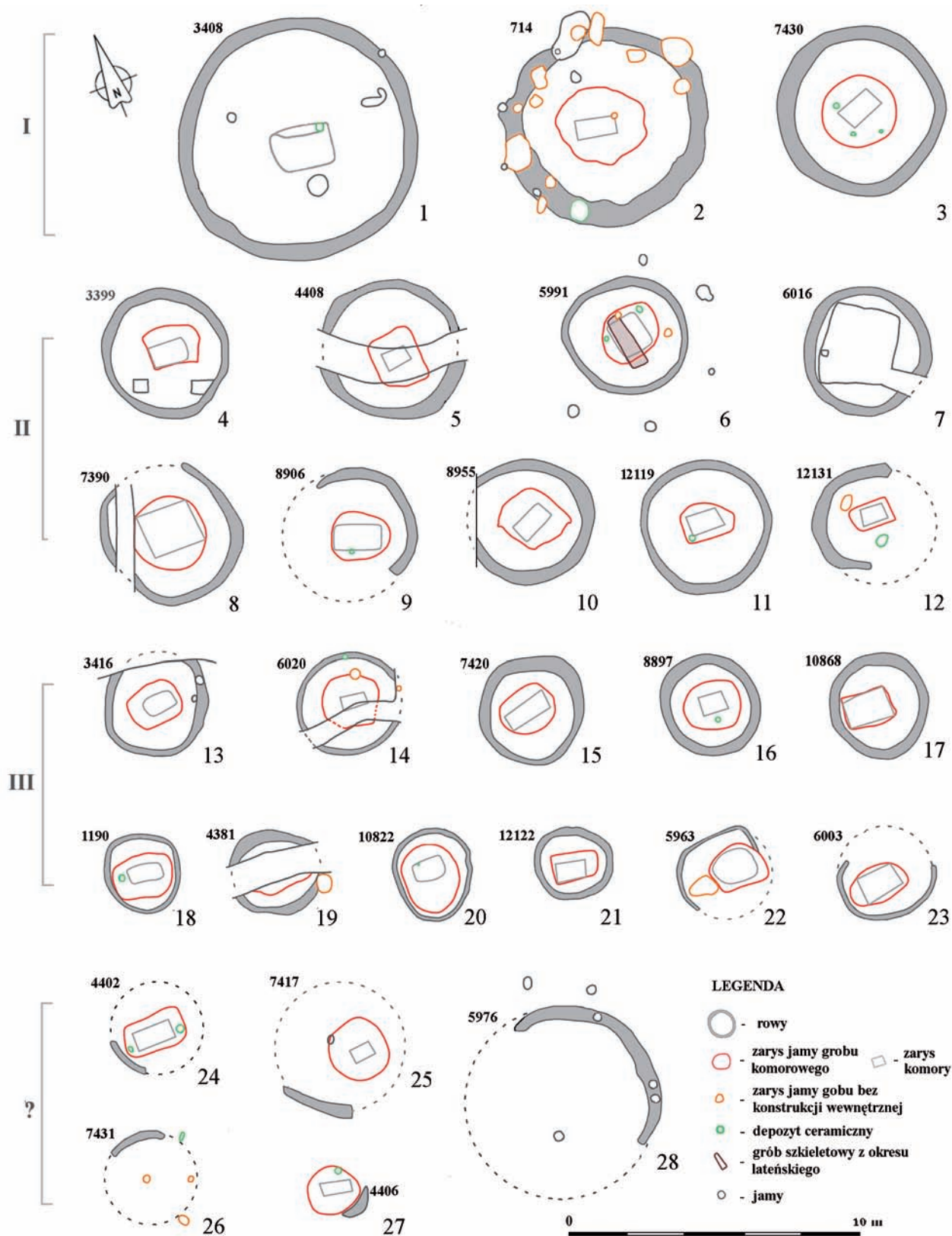
II – o średnicach zawierających się w przedziale 420-500 cm (obiekty nr 3399, 4408, 5991, 6016, 7390, 8906, 8955, 12119, 12131);

III – o średnicach zawierających się w przedziale 240-370 cm (obiekty nr 1190, 3416, 4381, 5963, 6020, 6033, 7420, 8897, 10822, 10868, 12122).

Ze względu na stan zachowania nie zakwalifikowano do żadnej z wyróżnionych grup obiektów nr 4401, 4406, 7417 i 7431.

Szerokości rowów wahały się od 12-20 do 70 cm. Ich przekroje były regularne, miały proste ścianki i płaskie lub nieckowate dna oraz głębokości dochodzące maksymalnie do 45 cm (Gediga, Józefowska 2019, 173). Część z nich była płytka i zachowana odcinkowo, możliwe więc, że nie wszystkie założenia tego typu zostały uchwycone w trakcie badań na cmentarzysku. Na odsłoniętych na całym obwodzie obiektach nie zaobserwowano przerw, które mogłyby oznaczać wejścia do środka. Wypełniska rowów były jednorodne, składały się z brunatnej i brunatnoszarej próchnicy. Nie mamy dowodów, że pełniły inną funkcję niż symboliczne zagłębienia w ziemi, wydzielające przestrzeń wokół grobów. Odkryte w niektórych założeniach słupy nie przebijały ich wypełnisk, nie mogły więc podtrzymywać cięższych konstrukcji, nie uchwycono także śladów przemawiających za wzniesieniem w ich obrębie palisady czy płotu.

Centralną przestrzeń wewnątrz zajmowały zazwyczaj groby komorowe. Niekiedy ich jamy były przesunięte w kierunku rowu, jak np. w założeniach nr 5963/4426, 6003/5996, 10868/10872 (ryc. 3: 17, 22, 23). W przypadku największego przestrzeń między granicą jamy grobu nr 4395 a rowem nr 3408 miała szerokość 260 cm (ryc. 3: 1; 6). W innych obiektach był to odstęp 100-120 cm (założenia nr 3754/3399; 6017/4408; 7309/7390; 7429/7430; 8905/8906; 8956/8955; 8960/7417; 10872/10868; 12118/12119; 12132/12131) lub 60-80 cm (nr 366/714; 3330/3416; 5990/5991; 5996/6003; 6023/6020; 7472/7420; 8899/8897). Rzadziej jama grobowa przylegała niemal do rowu lub była odsunięta od niego na niewielkim dystansie, maksymalnie do 40 cm (nr 1017/1190; 10880/12122; 10821/10822; ryc. 3: 18, 20, 21).

Ryc. 3. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. Schematyczne przedstawienia obiektów rowkowych z okresu halsztackiego (oprac. L. Kamyszek)

Fig. 3. Domasław 10/11/12, Wrocław district. Schematic representations of the ditch structures from the Hallstatt period (edited by L. Kamyszek)

Pomimo braku materiału zabytkowego w wypełniskach większości rowów były one z pewnością równoczesne z położonymi w ich obrębie pochówkami. Jamy grobów zamkniętych w rowach miały zróżnicowane wymiary i głębokości wynoszące od zaledwie kilkunastu do 100 cm. W kilku przypadkach wyposażenie grobowe odsłaniane już po zdjęciu warstwy ornej. Jest możliwe, że przynajmniej część płytkich jam (obiekty nr 3754, 4395, 7389, 7429, 8905; ryc. 5: 1, 4; 6: 1, 2; 8: 1) zawierała pierwotnie skrzynie, które nie były zagłębione w ziemi. Mogły być zbudowane na powierzchni i nakryte kopcem, ewentualnie osłonięte konstrukcją drewnianą, na co wskazują ślady negatywów posłupowych zlokalizowanych w otoczeniu niektórych rowów. Ich układy sugerują, że były to założenia z różnymi wewnętrznymi podziałami czy konstrukcjami.

W płytkiej jamie pochówku nr 4395 uchwycono przy północnych narożnikach płytkie doły posłupowe, a dalej na wschód i zachód od grobu – na jednej linii z nimi – kolejne dwa negatywy (ryc. 3: 1; 6: 1, 2). Przy skrzyni od strony południowej odsłonięto ślad po większym słupie o średnicy 70 cm, który mógłby być centralnym punktem tej budowli. Pojedynczą jamę posłupową zlokalizowano w obrębie towarzyszącego mu rowu nr 3408. Z kolei w wewnętrznej przestrzeni wyznaczonej przez rów nr 3399 otaczający grób nr 3754 odkryto dwa symetrycznie rozmieszczone negatywy o regularnym kwadratowym zarysie i boku o długości około 50 cm (ryc. 3: 4; 5: 1, 2). Przy płytkim posadowieniu trudno jednak założyć funkcje nośne odsłoniętych obiektów, które mogły być wykorzystane raczej jako elementy bramy lub niskiej platformy. Należy zaznaczyć, że oba wymienione obiekty były to groby zawierające miecze, które wskazują na szczególny status pochowanych osób (Gediga *et al.* 2018).

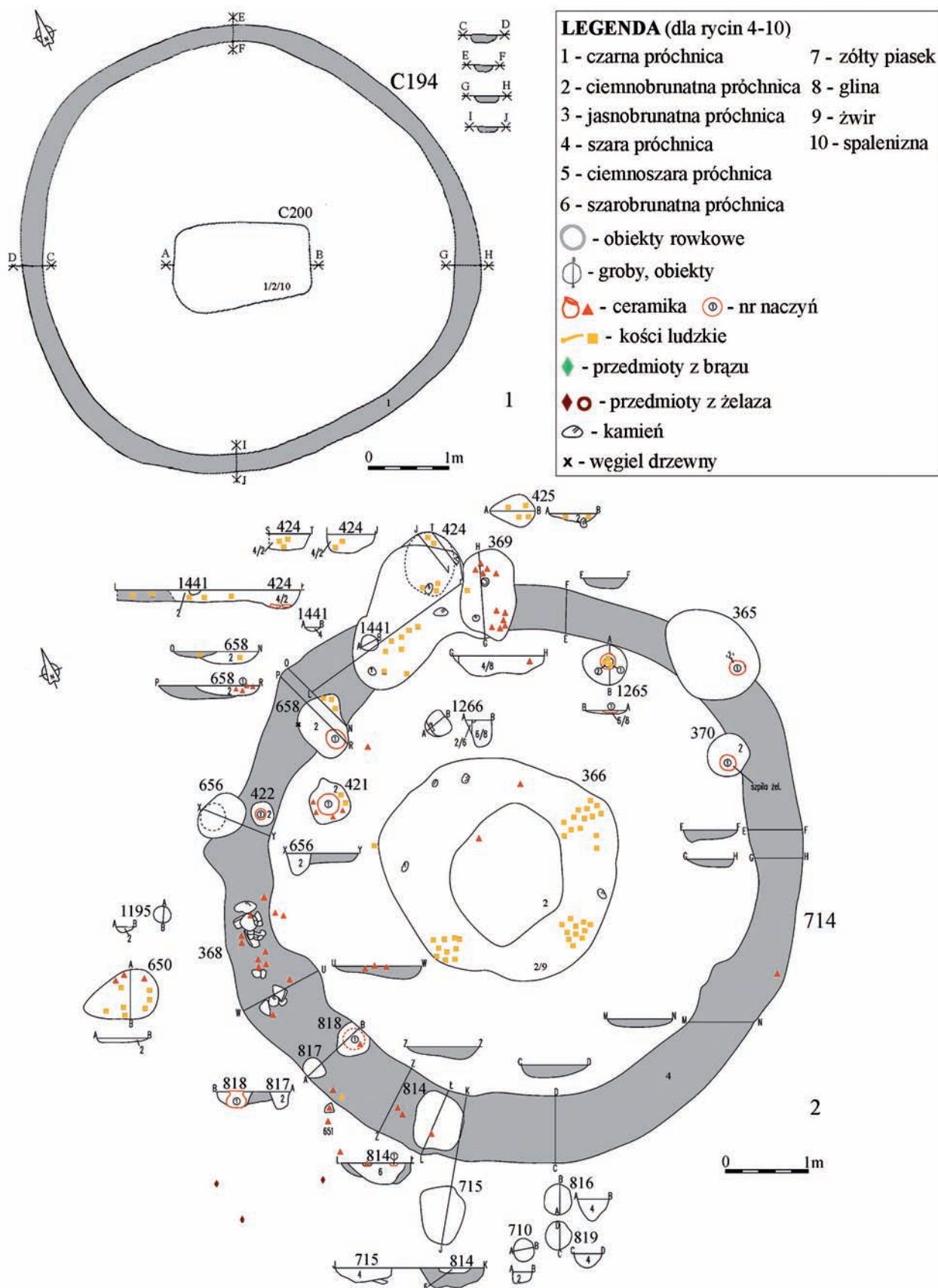
Pojedynczy negatyw odkryto także w wypełnisku rowu nr 3416, a drugi znajdował się w bliskiej odległości wewnątrz założenia (ryc. 3: 13; 5: 3). Inna sytuacja została rozpoznana w przypadku rowu nr 5991 otaczającego pochówek nr 5990, wokół którego, w podobnych odległościach, odsłonięto pięć negatywów posłupowych (obiekty nr 6003a, 6004, 6006, 6007, 6012), tworzących konstrukcję kolumnową czy też budynek słupowy na planie koła zamykający założenie od strony wschodniej, południowej i północnej (ryc. 3: 6; 7: 1, 2). W części otwartej – w odległości około jednego metra na zachód od rowu – zlokalizowano pięć małych jam grobów dzieci i dorosłych z dziećmi (obiekty nr 4415-4418 i 7469) oraz trzy de-

pozyty ceramiczne (nr 4419-4421) rozłożone półkolistie w równych odstępach (Gediga *et al.* 2020, Plan).

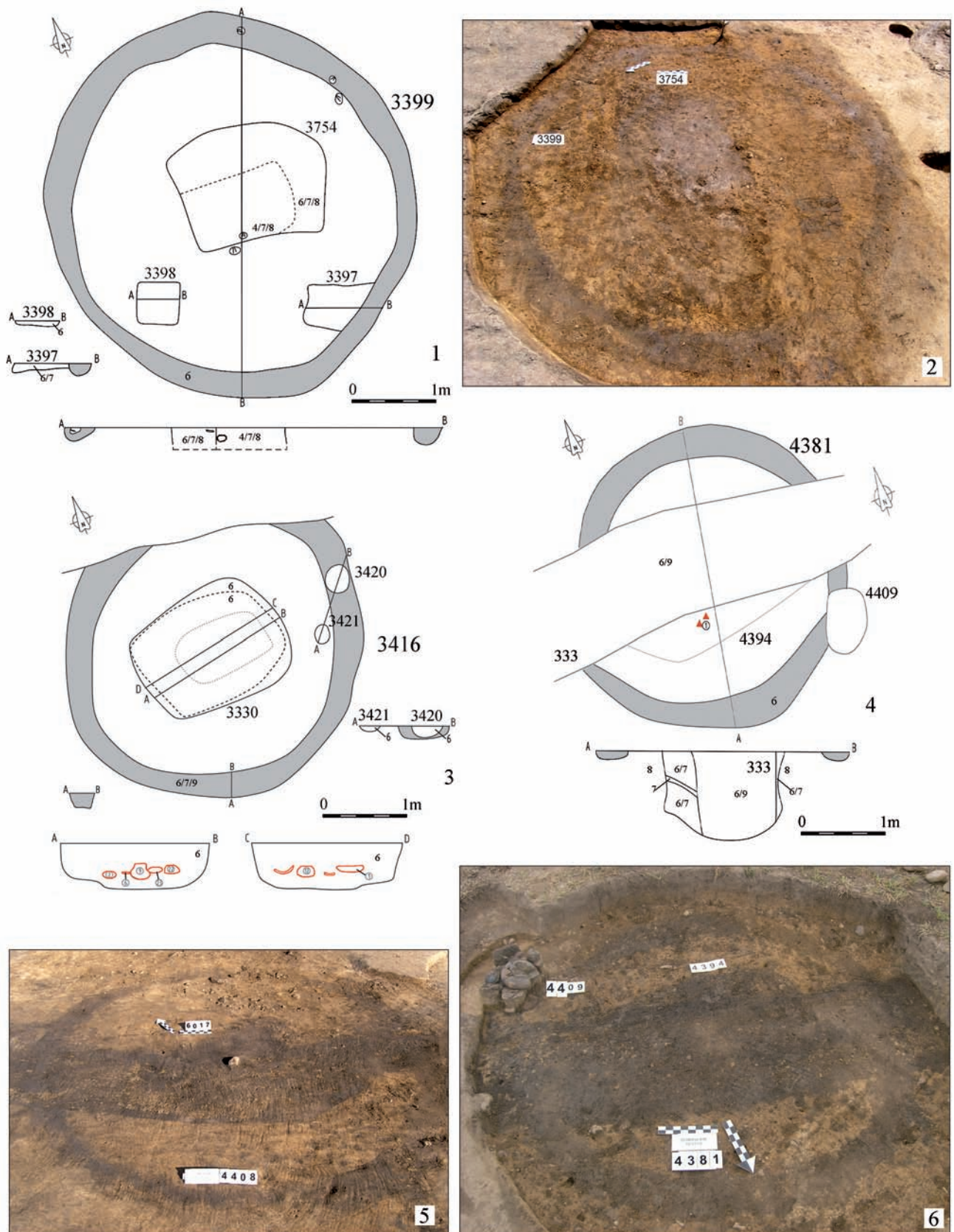
Zupełnie wyjątkowy charakter miał rów nr 714 okalający grób komorowy nr 366 (ryc. 3: 2; 4: 2). Znajdował się on w oddaleniu od innych założeń rowkowych, w południowo-wschodniej części nekropoli. Miał średnicę około 700 cm i szerokość od 46 do 102 cm. W profilu tworzył trapezowaty lub nieckowaty zarys o głębokości do 24 cm. W jego partiach północnych i południowo-zachodnich złożono przynajmniej pięć pochówków popielnicowych, dwa-trzy depozyty ceramiczne i przepalone szczątki kostne. Wkopano w niego również trzy słupy, o głębokościach nieznacznie przekraczających poziom spągu. W przestrzeni pomiędzy rowem a jamą grobu komorowego odsłonięto dwa kolejne pochówki popielnicowe i słup. Na zewnątrz założenia odkryto sześć negatywów posłupowych, które, choć rozłożone nie tak regularnie jak w przypadku słupów związanych z rowem nr 5991, także mogły wchodzić w skład jednej, dookolnej konstrukcji. Charakter inwentarza grobu komorowego ulokowanego w obrębie rowu nie odbiega od innych bogato wyposażonych pochówków na cmentarzysku, jednak zupełnie odmienna specyfika obiektu rowkowego, w którym deponowano pochówki/ofiary/dary, może świadczyć o pełnieniu przez opisywaną strukturę innej od pozostałych roli na nekropoli domasławskiej, czy też o wyjątkowej funkcji/znaczeniu pogrzebanej w obrębie założenia osoby.

Poza rowem nr 714 tylko w dwóch innych obiektach tego typu znaleziono materiał zabytkowy. W rowie nr 6020 złożono w części północnej misy i wazę, z którymi zalegały fragmenty innych naczyń, także przepalone (obiekt nr 6022), a w południowej – urnę z fragmentem szpili brązowej i ułożoną przy niej misę (obiekt nr 7401) (ryc. 3: 14; 7: 3, 4). W wypełnisku rowu nr 8955 odkryto pojedyncze fragmenty wazy. Natomiast w stropie obiektu nr 4381 odsłonięto pochówek nr 4409, w którym nietypowo naczynia umieszczono na kamieniach, a popielnicę na czerepie naczynia zasobowego (ryc. 3: 19; 5: 4). W przypadku grobów komorowych nr 1017, 3754, 4401, 4404, 5990, 7429, 8899, 8905, 10821, 12118 złożono w ich obrębie – w stropach lub poza skrzyniami – depozyty ceramiczne lub inne pochówki popielnicowe. W obrębie rowów nr 5963, 5991, 6020, 12131 dostawiono groby ciepłopalne i pojedynczo depozyt ceramiczny także poza centralnymi pochówkami.

Wewnątrz połowicznie zachowanego dużego rowu nr 5976, ulokowanego w centralnej partii nekropoli halsztackiej, nie odsłonięto żadnego obiektu i nie

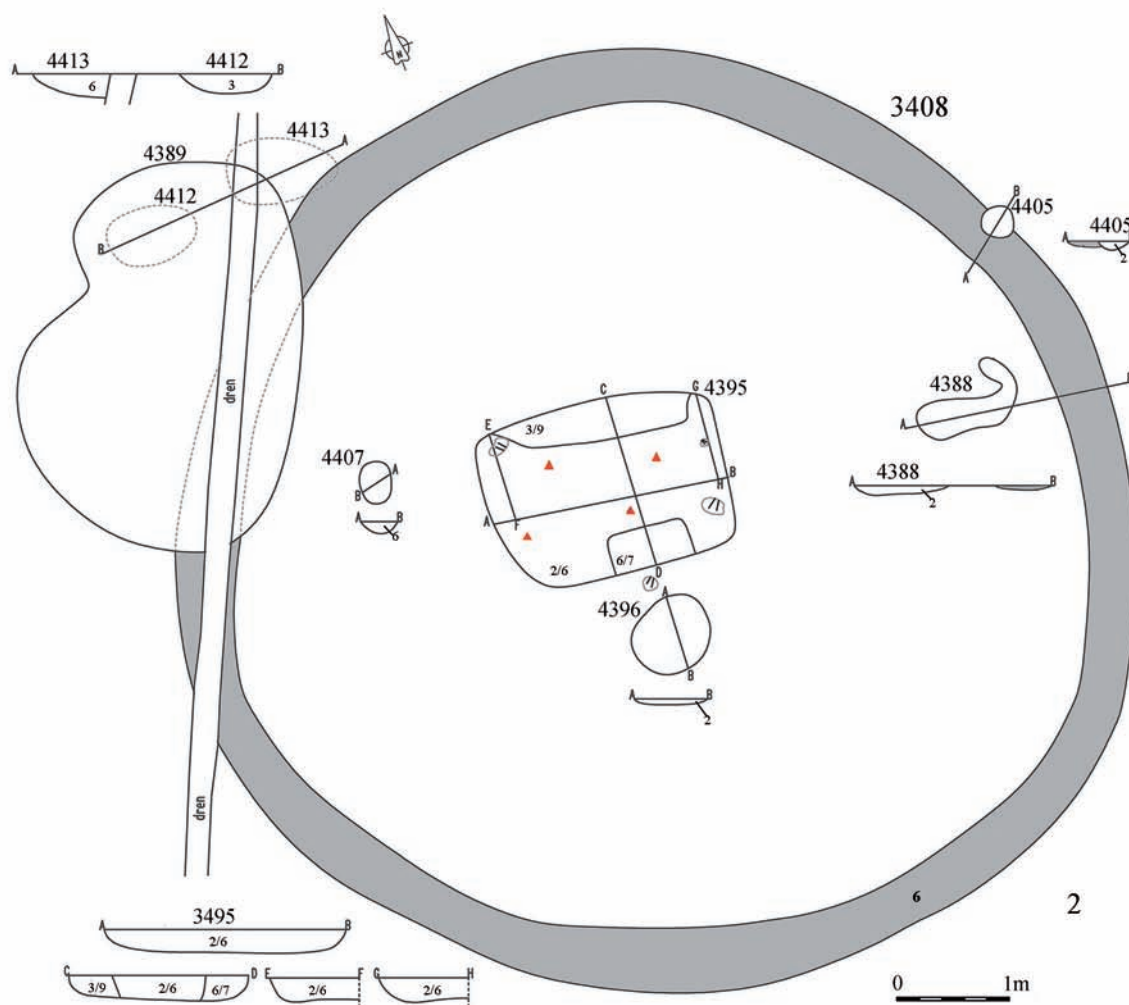

Ryc. 4. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, pow. wrocławski. 1: obiekt nr C194; 2: obiekt nr 714 (rys. A. Zarzycka-Anioła, L. Nowaczyk, T. Murzyński, oprac. L. Kamyszek)
 Fig. 4. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, Wrocław district. 1: Feature No. C194; 2: Feature No. 714 (drawings by A. Zarzycka-Anioła, L. Nowaczyk, T. Murzyński, edited by L. Kamyszek)

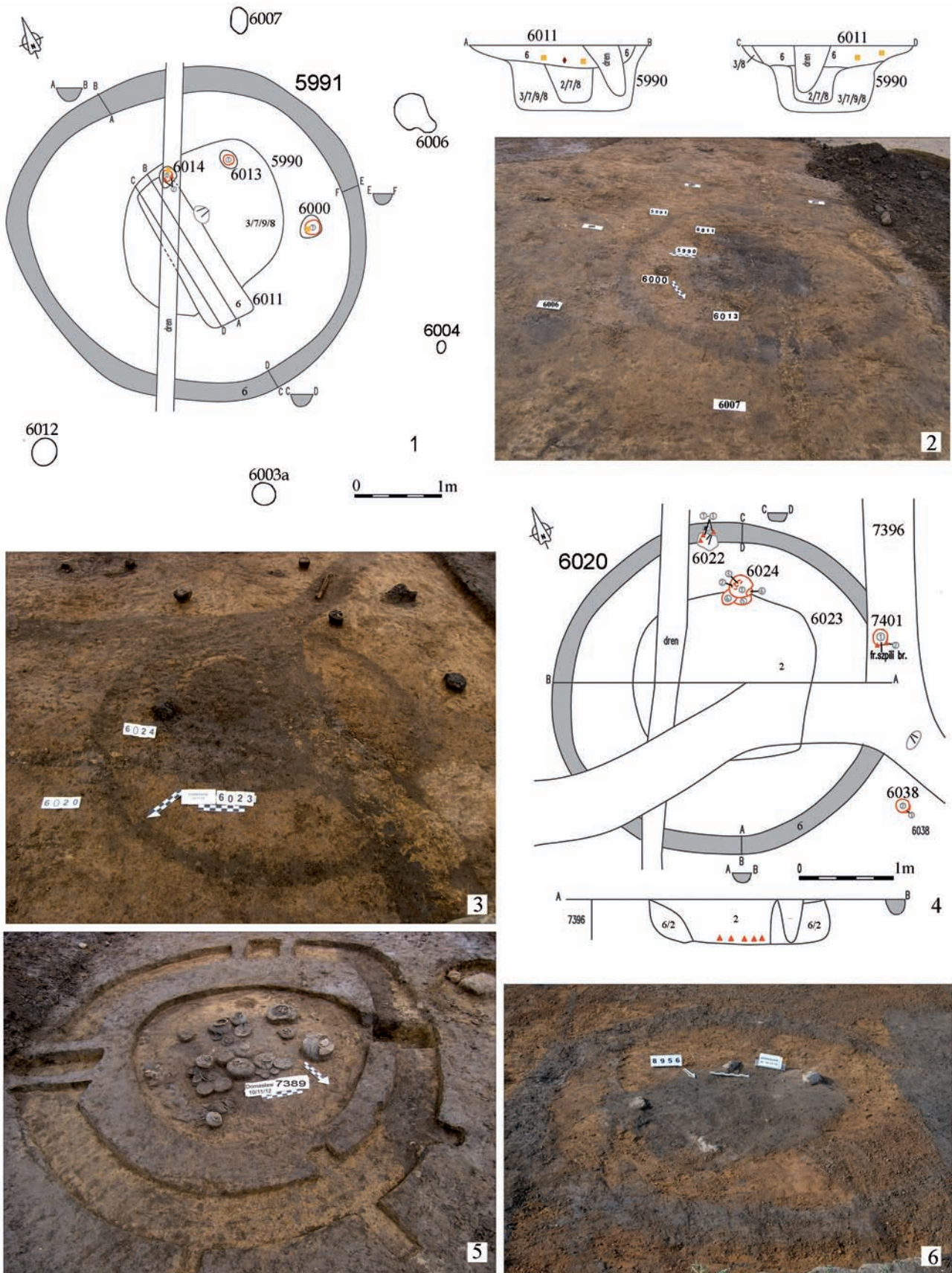

Ryc. 5. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. 1, 2: obiekt nr 3399; 3: obiekt nr 3416; 4: obiekt nr 4381; 5: obiekt nr 4408; 6: obiekt nr 7389 (rys., fot. A. Józefowska, oprac. L. Kamyszek)

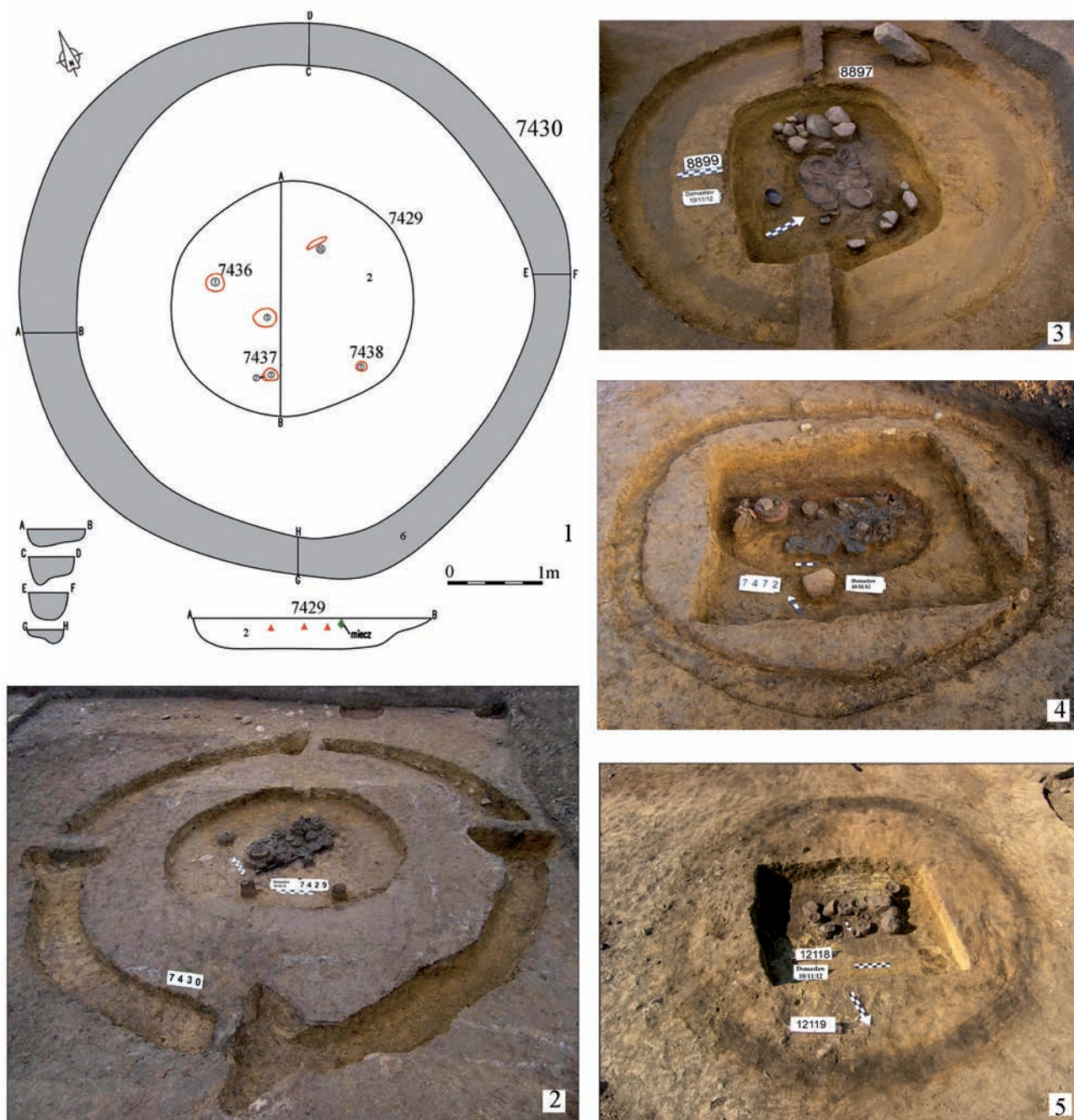
Fig. 5. Domasław 10/11/12, Wrocław district. 1, 2: Feature No. 3399; 3: Feature No. 3416; 4: Feature No. 4381; 5: Feature No. 4408; 6: Feature No. 7389 (drawings and photos by A. Józefowska, edited by L. Kamyszek)

Ryc. 6. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. Obiekt nr 3408 (rys., fot. A. Józefowska, oprac. L. Kamyszek)
 Fig. 6. Domasław 10/11/12, Wrocław district. Feature No. 3408 (drawing and photo by A. Józefowska, edited by L. Kamyszek)

Ryc. 7. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. 1, 2: obiekt nr 5991; 3, 4: obiekt nr 6020; 5: obiekt nr 7430; 6: obiekt nr 8955 (rys., fot. A. Józefowska, oprac. L. Kamyszek)
 Fig. 7. Domasław 10/11/12, Wrocław district. 1, 2: Feature No. 5991; 3, 4: Feature No. 6020; 5: Feature No. 7430; 6: Feature No. 8955 (drawings and photos by A. Józefowska, edited by L. Kamyszek)

Ryc. 8. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. 1, 2: obiekt nr 7430; 3: obiekt nr 8899; 4: obiekt nr 7473; 5: obiekt nr 12119 (rys., fot. A. Józefowska, oprac. L. Kamyszek)

Fig. 8. Domasław 10/11/12, Wrocław district. 1, 2: Feature No. 7430; 3: Feature No. 8899; 4: Feature No. 7473; 5: Feature No. 12119 (drawings and photos by A. Józefowska, edited by L. Kamyszek)

pozyskano z jego przestrzeni materiału zabytkowego. Możliwe więc, że założenie te pełniło inną od pozostałych rolę. Obecność sześciu słupów uchwyconych w jego otoczeniu (w tym trzech w jego wypełniku) może świadczyć o istnieniu konstrukcji związanej z tym założeniem (ryc. 3: 28).

Znaczne puste przestrzenie wokół niektórych grobów sugerują, że pierwotnie były wyznaczone

przez niezachowany rów i/lub nasyp (ryc. 2). To powiązanie byłoby szczególnie atrakcyjne dla grobów nr 390 i 7391 z mieczami, zwłaszcza że sześć innych pochówków z tego typu bronią było otoczonych rowami (Gediga *et al.* 2018). W pochówku nr 390, oprócz miecza, odkryto, podobnie jak w grobie nr 8905, misę z brązu, a także siekierki, noże i dłuto z żelaza. Wyposażenie grobu nr 7391 odsłonięte zostało niemal na

powierzchni, a prostokątny zarys komory wyznaczały nagromadzone naczynia ceramiczne i liczne przedmioty metalowe. Pośród siedmiu grobów z Domasławia zawierających groty włócznie/oszczepów, trzy mają wokół jam zachowane dookolne rowy (nr 3754, 4395, 8956), pozostałe zlokalizowane były blisko siebie w południowo-wschodniej partii nekropoli (nr 402, 1197, 1242, 6366), a niewypełnione wokół nich obszary wskazują na możliwość ich zamknięcia przez niezachowane do naszych czasów obiekty rowkowe. Szeroka pusta strefa wystąpiła także wokół grobów komorowych nr 460 i 5997 zawierających wędzidła, podobne spostrzeżenia można wysuwać w stosunku do grobów z siekierkami żelaznymi.

Najczęściej przyjmuje się *a priori*, że rów stanowił granicę strefy *sacrum*, ale i powstał w wyniku pozyskiwania materiału do usypania kopca. Wydaje się, że taka sytuacja mogła mieć miejsce w przypadku wielkich kurhanów, tzw. pochówków „książęcych”, do formowania których potrzeba było znacznych mas ziemi. Prowadzone w Domasławiu badania nie wykazały obecności kopców nad pochówkami. Nie zaobserwowano również obecności warstw, które mogły zostać usypane z ziemi pochodzącej z rowów³. Należy założyć, że struktury rowkowe to nie pozostałości po wybierzyskach, a kopano je wyłącznie w celu wyodrębnienia przestrzeni grzebalnej na jednym z etapów obrzędu pogrzebowego. Nie muszą być zawsze korelowane z nasypami i mogły pełnić funkcję wyznaczańnika miejsca pochówku⁴.

³ Podobne obserwacje poczynił C. Buśko na cmentarzysku w Jarosławcu, gm. Chojnów. Rowy kopane wokół widocznych jeszcze na powierzchni kurhanów były zasypywane po zakończeniu etapu obrzędu związanego ze złożeniem pochówku, a przed rozpoczęciem procesu formowania samego nasypu (Buśko 1988, 61, 62; 1990, 176, 177).

⁴ Oznaczanie miejsc pochówków kopcami ziemnymi było zjawiskiem bardzo powszechnym w pradziejach. Relikty nasypów, w przeciwieństwie do rowów, są dość słabo rozpoznawane i dokumentowane w badaniach wykopaliskowych ze względu na warunki glebowe i najczęściej intensywne rolnicze użytkowanie terenów, na których lokowano cmentarzyska, co doprowadziło do ich całkowitego zniwelowania. Kurhany zachowane np. w Jutlandii czy w północnych Niemczech dają tylko w niewielkim stopniu wyobrażenie o tym, jak zdominowany przez takie formy terenowe był krajobraz pradziejowy wielu rejonów Europy. W przeciągu XIX wieku doszło do zniszczenia większości nasypów ziemnych, które zachowały się jedynie na terenach leśnych i z przewagą gospodarki hodowlanej, a obecnie są odkrywane w wyniku badań nieinwazyjnych (Hansen 2011, 192). Jest to również przypadek okolic Domasławia.

O tym, że na domasławskiej nekropoli wznoszono jednak kopce, możemy wnioskować pośrednio na podstawie dyspersji obiektów, stanu zachowania komór grobowych i późniejszej aktywności o charakterze sepulkralnym w obrębie strefy grzebalnej. Na cmentarzysku nasypami ziemnymi mogły być nakrywane płytkie groby bezpopielnicowe z pochówkami najprawdopodobniej w wydrążonych kłodach drewna datowane już na BD-HaA1 i HaA1/A2, o czym mogą świadczyć regularne, puste przestrzenie wokół nich, o średnicach od 7 do 16 metrów⁵. Takie niezapełnione obszary, choć o mniejszych średnicach, odkrywano wokół niektórych pochówków skrzyniowych z okresu HaA2/B-HaB3, a we wczesnej epoce żelaza puste przestrzenie wynoszące od 8 do 16 metrów odsłonięto wokół licznych bogato lub szczególnie wyposażonych pochówków komorowych. Są one czytelne zwłaszcza w przypadku założeń z okresu halsztackiego lokalizowanych w partiach południowo-wschodnich cmentarzyska, gdzie odległości między grobami były większe i rzadko też grzebano zmarłych w jamach bez wewnętrznych konstrukcji.

Pośrednim dowodem na obecność pochówków przykrytych nasypem ziemnym może być przypadek zespołu grobowego nr 5990/5991, w który wkopany został lateński grób szkieletowy nr 6011 (ryc. 3: 6; 7: 1, 2). Młodszy pochówek umieszczono w samym środku okręgu wyznaczonego przez rów (obiekt nr 5991), naruszając strop jamy grobu komorowego. Jest to jedno z okazalszych założeń o charakterze sepulkralnym na cmentarzysku, któremu dodatkowo towarzyszyła konstrukcja słupowa/kolumnowa (Gediga, Józefowska 2019, 150). Prawdopodobnie punktem odniesienia w terenie dla społeczności lateńskiej chowającej swojego zmarłego musiał być widoczny jeszcze kopiec z wczesnej epoki żelaza. Innym przykładem naruszenia jamy grobowej, prawdopodobnie w okresie średniowiecza, jest pochówek komorowy nr 4397. Wkop wprowadzono przy wewnętrznej

Ponadto w czasie II wojny światowej prowadzono w tym miejscu prace fortyfikacyjne, a w obrębie cmentarzyska kopano transeje.

⁵ Warto wspomnieć, że w jednym z 24 pochówków z wewnętrznymi konstrukcjami z pierwszej fazy użytkowania cmentarzyska (obiekt nr B109) znaleziono oprócz szpili, sierpa i bransolety, także grot strzały z brązu i pierścień ze złotego drutu (Gediga, Józefowska 2019, 43, 168). Kolejny złoty pierścień z cmentarzyska pochodzi z młodszego grobu skrzyniowego B50, który zawierał także m.in. depozyt przedmiotów brązowych i szklanych (Gediga, Józefowska 2019, 189).

ścianie komory i w powstałym szybie, dodatkowo wylepionym gliną, umieszczono odwrócony biegun żarna rotacyjnego. Narzuca się nieodparte wrażenie, że bez zaznaczenia tego grobu na powierzchni nie byłoby możliwe tak precyzyjne zdeponowanie przedmiotu kamiennego. Natomiast grób komorowy nr 7399 został niemal całkowicie zniszczony podczas prac fortyfikacyjnych w 1944 roku. W jego obrębie został wykopany i postawiony punkt strzelniczy, który jednak nie wykraczał poza granice jamy pochówku i nie naruszył okalającego go rowu nr 6016 (ryc. 3: 7).

W drugiej połowie okresu halsztackiego następuje najpewniej przerwa w ciągłości użytkowania przebadanej części cmentarzyska i dopiero w HaD3 ponownie pojawiły się nieliczne groby popielnicowe (Gediga, Józefowska 2019, 18-25), które wyznaczają koniec funkcjonowania tej strefy we wczesnej epoce żelaza. Nie mamy jednak do czynienia z całkowitym zaniechaniem praktyk grzebalnych w obrębie nekropoli domasławskiej, z którą można wiązać kolejne obiekty rowkowe.

OBIEKTY ROWKOWE Z OKRESU LATEŃSKIEGO – OKRESU WPLYWÓW RZYMSKICH(?)

Na podstawie analizy obrządku pogrzebowego, stratygrafii poziomej oraz w oparciu o uzyskane datowania radiowęglowe ^{14}C wydzieliła się na cmentarzysku w Domasławiu horyzont pochówków „posthalsztackich”, związanych prawdopodobnie z rozwijającymi się później na tym obszarze nowymi jednostkami taksonomicznymi (Żygadło *et al.* 2012, 485, 486; Józefowska *et al.* 2021).

Bezspornie z ludnością kultury lateńskiej można łączyć wspomniany już wcześniej pochówek szkieletowy nr 6011, który potwierdza użytkowanie nekropoli w tym okresie (Żygadło *et al.* 2012, ryc. 2). Na podstawie bransolety brązowej z pełnymi guzami (*Knotenarmringe*) grób można datować na LT B2 (Bujna 2005, 146-147). Ten celtycki pochówek wkopany został w grób komorowy. Takie umieszczenie młodszego chronologicznie obiektu o charakterze sepulkralnym w centralnej części starszego założenia, wyróżniającego się prawdopodobnie w terenie (kopiec?), może być interpretowane jako działanie o charakterze symbolicznym⁶.

⁶ Zwyczaj wtórnego umieszczania pochówków w nasypaniach istniejących kurhanów, które stają się swoistym

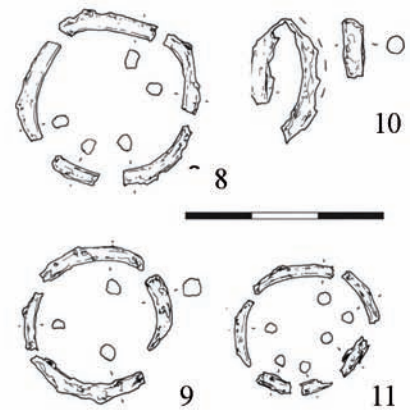
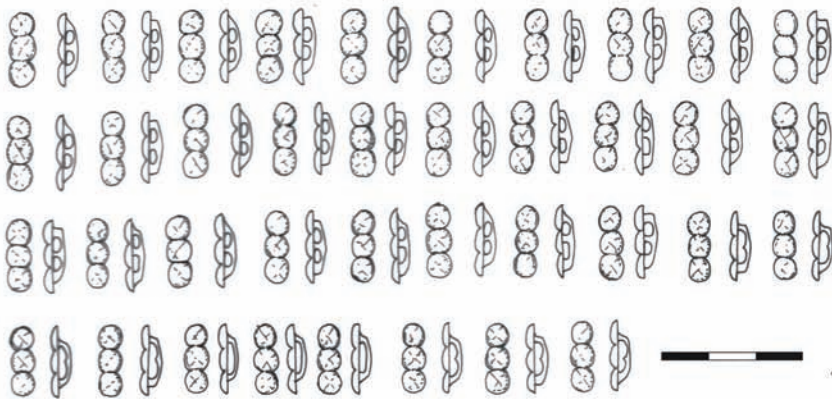
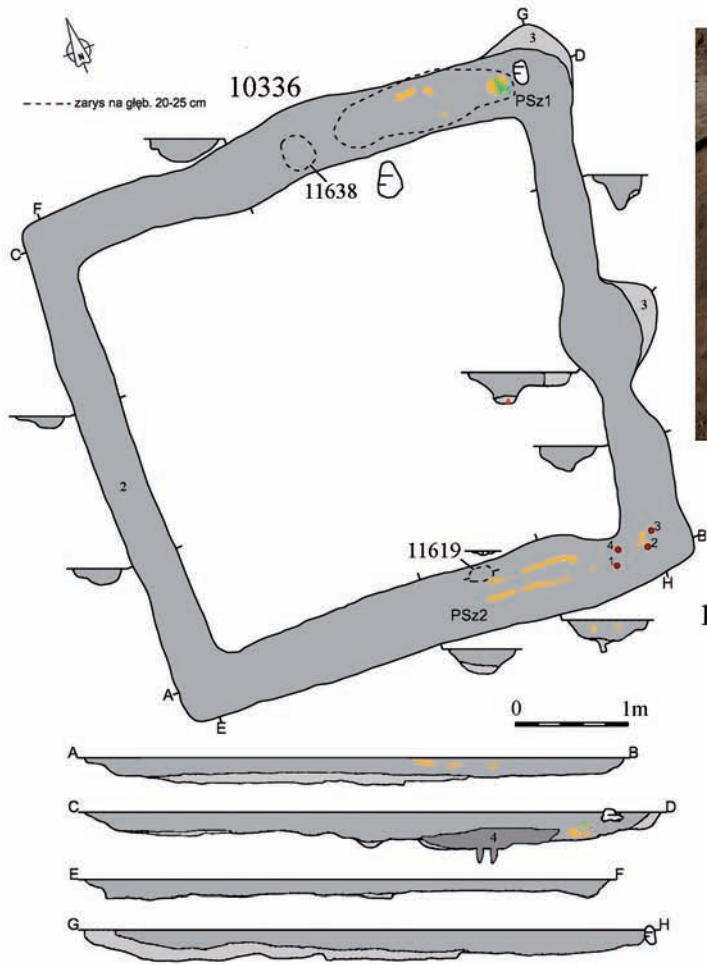
Do kategorii zespołów sepulkralnych o młodszej chronologii należy zaliczyć także założenia w typie czworokątnych rowów oznaczonych nr. 10336 i 2869 (tab. 1). W przypadku tego pierwszego obiektu na związek z okresem lateńskim wskazują uzyskane daty radiowęglowe. Natomiast drugą strukturę można określić ogólnie jako późniejszą niż „brązowo-halsztacka” faza użytkowania domasławskiej nekropoli.

Założenie nr 10336 na planie trapezu wyznaczał rów zorientowany niemal zgodnie z kierunkami stron świata, o długości boków: 508 cm (północny), 476 cm (południowy), 494 cm (wschodni) i 466 cm (zachodni), który miał szerokość pomiędzy 42 cm a 90 cm i najczęściej nieregularny przekrój o maksymalnej głębokości 32 cm (ryc. 9: 1-2).

W północnym odcinku rowu, blisko północno-wschodniego narożnika, znajdował się ludzki pochówek szkieletowy (PSz1). Niekompletny, uszkodzony szkielet odkryto na głębokości około 10-20 cm mierzonej od poziomu odsłonięcia stropu rowu (ryc. 9: 1). Brak morfologicznych wyznaczników w mocno rozdrobnionym materiale kostnym nie pozwolił na oznaczenie płci pochowanego osobnika. Z ułożenia szczątków *in situ* można wnioskować, że zmarły leżał w pozycji wyprostowanej, na plecach, z głową skierowaną na wschód. Na kalocie i w jej sąsiedztwie znaleziono 38 aplikacji wykonanych z brązu⁷. Przedmioty ściśle przylegały do siebie, tworząc pasmo o szerokości równej długości aplikacji. Stwierdzony układ

locus religiosus jest powszechnie praktykowane w kulturach pradziejowych i nie tylko (Skóra 2010, 27 – tam dalsza literatura). U podstaw tych działań leżała chęć podtrzymywania relacji następców z ich zmarłymi przodkami oraz wykorzystanie komunikacyjnego waloru kurhanu. W przypadku Domasławia mamy do czynienia jednak nie tyle z ciągłością użytkowania nekropoli, kontynuowaniem tradycji specyficznego miejsca o charakterze funeralnym przez kolejne pokolenia, czy przez ludność kolejnych kultur, ale z celowym i świadomym naruszeniem jamy grobu, w której złożono szczątki zmarłego i dary grobowe. Taka dezintegracja epifanii *sacrum* naruszała społeczny i kosmiczny ład (Mierzwiński 2013, 247). Brutalna ingerencja w starszy pochówek może być więc odczytana jako rodzaj manifestacji siły potwierdzającej zajęcie terenu przez nowych przybyszów i deheroizacji, marginalizacji wybitnego, jak można było sądzić na podstawie widocznej konstrukcji grobowej, członka wspólnoty, która kiedyś posiadała ten teren.

⁷ Były to trójdzielne aplikacje wykonane z brązu o długości 1,5-1,6 cm zaopatrzone w pojedyncze lub podwójne uszka. Składały się z trzech, połączonych ze sobą, półkulistych guzków o średnicy 0,5 cm (ryc. 9: 6, 7).

wskazuje na to, że pierwotnie zostały przymocowane w jednym rzędzie do materiału: tkaniny lub skóry (ryc. 9: 3-7). Był to więc rodzaj opaski czołowej lub ozdoba nakrycia głowy. Elementy metalowe pokrywała w całości substancja organiczna. Być może są to ślady po dodatkowym nakryciu, np. czapce, zawoju bądź, co bardziej prawdopodobne, po materiale, którym owinięto zwłoki lub tylko głowę.

Pozostałości drugiego (PSz2), mocno uszkodzonego i niekompletnego szkieletu (fragment żuchwy, jeden ząb trzonowy i kości długie kończyn dolnych) odkryto w południowej części rowu, przy południowo-wschodnim narożniku (ryc. 9: 1). W pobliżu miejsca, gdzie powinna znajdować się czaszka i górna część tułowia, leżały cztery żelazne kółka (ryc. 9: 8-11)⁸. Sądząc z ułożenia kości długich kończyn, również tego zmarłego ułożono w pozycji wyprostowanej z głową skierowaną na wschód.

Mniej więcej w połowie długości boków południowego i północnego wystąpiły negatywy po dwóch słupach (obiekty nr 11619 i 11638), których zarysy były widoczne dopiero na spągu rowu (ryc. 9: 1). Mogą to być przydenne partie zniszczonych jam ze starszej fazy zasiedlenia stanowiska, których pozostałości uchwycono poniżej dna rowu. Kuszące jest powiązanie wydzielonych struktur z pochówkami, na co wskazywałaby pośrednio lokalizacja w ich bezpośrednim sąsiedztwie.

Wypełnisko obiektu nr 10336 tworzyły trzy zasadnicze warstwy: ciemnobrunatna próchnica, jasnoszara próchnica w miejscu odkrycia PSz1 i jasno-

brunatna próchnica w partii spągowej (ryc. 9: 1). Ostatnia warstwa związana jest z fazą naturalnego gromadzenia się złóż po wykopaniu rowu. Natomiast warstwa pierwsza i druga to etap zasypywania rowu materiałem próchnicznym, który był prawdopodobnie, biorąc pod uwagę umieszczenie zwłok, procesem intencjonalnym. Kwestią nie do rozstrzygnięcia jest ustalenie sekwencji czasowej praktyk funeralnych, które miały miejsce w obrębie rowu (jedno- bądź różnoczasowe złożenie obydwu pochówków).

Zarys drugiego czworokątnego obiektu rowkowego – nr 2868 – miał w rzucie poziomym kształt czworokąta o maksymalnych wymiarach 430 cm × 435 cm, którego boki zorientowano niemal zgodnie z kierunkami stron świata – z odchyleniem około 15° (ryc. 10: 1-3). Rów szerokości 40-80 cm miał mniej lub bardziej półkolisty kształt w przekroju i osiągał głębokość od 28 cm do 36 cm. Jego wypełnisko tworzyła brunatnoszara próchnica. W środkowo-południowej części wydzielonej przestrzeni znajdował się niewielki pochówek jamowy wyposażony w brzytwę żelazną (obiekt nr 2869; ryc. 10: 1-4). Natomiast północno-zachodni narożnik rowu częściowo naruszał okazały grób komorowy (obiekt nr 2877) z wczesnej epoki żelaza (ryc. 10: 1-5). W trakcie eksploracji wypełniska rowu odkryto nieliczne fragmenty przepalonych kości oraz ceramikę datowaną ogólnie na czas funkcjonowania kultury łużyckiej i halsztackiej, które pochodzą prawdopodobnie z naruszonego pochówku nr 2877 (lub innych grobów całkowicie zniszczonych przez wykop).

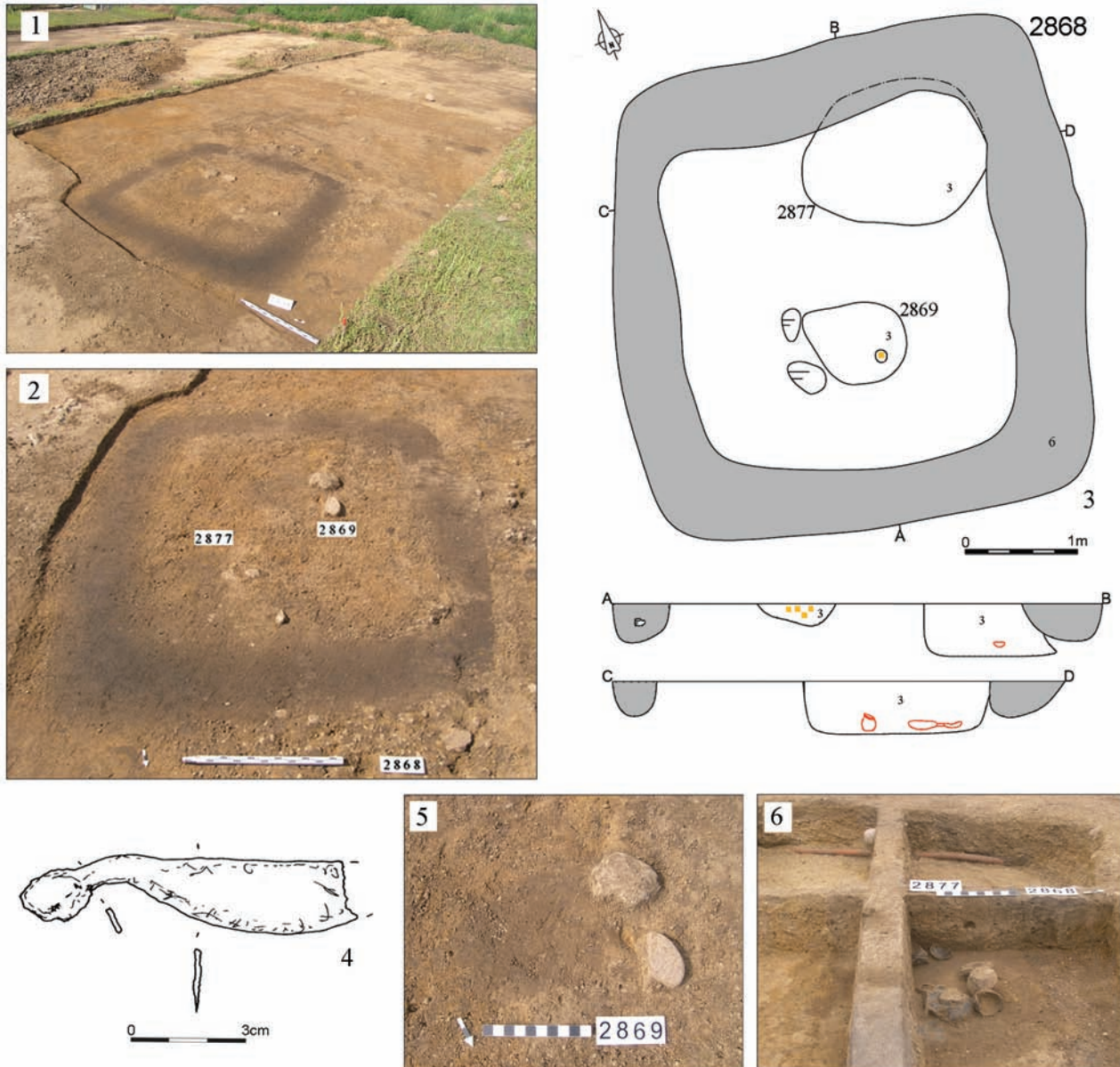
Odkryte przy pochówkach w obiekcie rowkowym nr 10336 przedmioty metalowe, umieszczone w górnych partiach tułowia i w okolicach głowy (ryc. 9: 6-11), nie są zabytkami czułymi typologicznie i ich przydatność do określenia chronologii założenia sepulkralnego jest ograniczona. Kółka wykonane z żelaza występują powszechnie i jedynie użyty surowiec stanowi kryterium chronologizujące. Aplikacje wykonane z brązu, które mają na ogół kształt pojedynczych guzów, pojawiają się już w epoce brązu (Mozsolics

⁸ Przedmioty zachowały się fragmentarycznie. Pierwotnie miały średnicę około 3-3,5 cm i zostały wykonane z kolistego w przekroju pręta (ryc. 9: 8-11). Także w przypadku tego pochówku miejsce wystąpienia zabytków wskazuje na ich związek z elementami stroju noszonymi na głowie – opaska, diadem, czapka, zawój. Nie można również wykluczyć ułożenia w tej części ciała dowolnego elementu ubioru, np. pasa (por. Guštin 2005, ryc. 16B, 127, ryc. 20A, 133).

Na sąsiedniej stronie:

Ryc. 9. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. Obiekt nr 10336 z okresu lateńskiego. 1, 2: rzuty obiektu; 3-11: wyposażenie pochówków. PSz: skrót od pochówek szkieletowy (rys. T. Murzyński, L. Żygadło, K. Świątek, fot. L. Nowaczyk, oprac. L. Kamyszek)

Fig. 9. Domasław 10/11/12, Wrocław district. Feature No. 10336 from the La Tène period. 1, 2: plan of feature; 3-11: grave furnishings. PSz: short for inhumation grave (drawings by T. Murzyński, L. Żygadło, K. Świątek, photos by L. Nowaczyk, edited by L. Kamyszek)

Ryc. 10. Domasław 10/11/12, pow. wrocławski. 1-3: obiekty nr 2868, 2869, 2877; 4: obiekt nr 2869; 5: obiekty nr 2868, 2877 w trakcie eksploracji; 6: wyposażenie grobu ciałopalnego nr 2869 (rys. P. Paruzel, L. Żygadło, K. Świątek, fot. G. Daszkiewicz, oprac. L. Kamyszek)
 Fig. 10. Domasław 10/11/12, Wrocław district. 1-3: Features Nos. 2868, 2869, 2877; 4: Feature No. 2869; 5: Feature Nos. 2868, 2877 under excavation; 6: the furnishings of the cremation graves No. 2869 (drawings by P. Paruzel, L. Żygadło, K. Świątek, photos by G. Daszkiewicz, edited by L. Kamyszek)

1985, 71). Ozdabianie metalowymi guzami nakrycia głowy staje się typowe dla kultur z wczesnej epoki żelaza (Słomska, Antosik 2018, 58 i n.). Praktykowano również przytwierdzanie guzów/guzików do innych części odzieży⁹. Powszechne jest także stosowanie ich

do mocowania na elementach upręży końskiej (Chytráček *et al.* 2020, 78, obr. 8; Schäfer 2017, 288, fig. 7; Schumann 2015, 224, fig. 6.11, 26; Mírová, Golec

⁹ Jednym z bardziej spektakularnych przykładów takiego zdobienia jest znalezisko z grobu 27 w kurhanie 48 w miejscowości Stična na Słowenii. Szatę pogrzebową (ubranie wierzchnie i nakrycie głowy) pokrywały guzki two-

rzące różne motywy, m.in. liniowe i wieloboczne, w tym trójkątne (Hellmuth 2010, ryc. 5, 68). Obecność tkaniny z zamocowanymi kolistymi aplikacjami z brązu stwierdzono również w grobie komorowym nr 4269 w Domasławiu (Gediga, Józefowska 2018, 120).

2018, 42, pls 19)¹⁰. Brązowe koliste guzy z uszkami i formy pinezkowate pojawiają się z rzadka również w okresie lateńskim i okresie wpływów rzymskich (Dizdar 2016, 40, fig. 13, 1-3; Pieta 2019, 246, fig. 6: 10-24, 29a-p, 252, fig. 10: 17-21, 266, fig. 23: 7-28, 278, fig. 30: 3a-e).

Zabytki z obiektu rowkowego są charakterystyczne ze względu na swój kształt i jest to unikatowa forma. Najbliższe geograficznie analogie do aplikacji z Domasławia wykazują przedmioty odkryte w grobie nr 669 na cmentarzysku ludności kultury pomorskiej w Żmigródku, stan. 21, pow. trzebnicki, datowanym na młodszy okres halszacki i starszy okres przedrzymski (Józefowska 2016, tabl. 18: 2-4). Przedmioty są niemal identyczne pod względem morfometrycznym. Odmienny jest sposób mocowania, gdyż znalezisko ze Żmigrodka reprezentuje typ aplikacji pinezkowatych zaopatrzonych w zaczepy po obu stronach.

Kluczowe dla określenia pozycji chronologicznej obiektu 10336 jest datowanie metodą ¹⁴C, które wykonano dla kilkudziesięciu zespołów grobowych domasławskiej nekropolii, w tym dla kości PSz1 z tego rowu (Goslar 2019). Dаты po kalibracji określono w przedziałach 399-262BC (68,2%) i 405-213BC (95,4%). W przypadku datowania zespołów grobowych z Domasławia zastosowano analizę bayesowską wykorzystującą dodatkowe informacje chronologiczne, których nośnikami są zabytki archeologiczne (Goslar 2019, 35). W jej efekcie uzyskano znacznie krótsze przedziały czasowe, które umożliwiły datowanie pochówku na lata 400-378BC (68,2%) i 405-362BC (95,4%), tj. na schyłek okresu LT A? – pierwszą połowę okresu LT B1, co pozwala łączyć omawiany obiekt z lateńską fazą użytkowania cmentarzyska.

Prawdopodobnie z kolejnym rowem nr 2868 należy wiązać usytuowany centralnie w jego obrębie, ciałopalny grób bezpopielnicowy nr 2869 wyposażony jedynie w niewielką brzytwę (ryc. 10: 6). Przedmiot reprezentuje mało charakterystyczny typ zabytku spotykany wśród znalezisk z wczesnej epoki żelaza, okresu lateńskiego oraz okresu wpływów rzymskich.

Istotniejszą przesłanką umożliwiającą określenie pozycji chronologicznej założenia rowkowego nr 2868 jest naruszenie przez ten obiekt grobu komoro-

wego nr 2877 datowanego na okres HaC (Gediga, Józefowska 2018, 90). Warto w tym miejscu nadmienić, że pomimo dużego zagęszczenia obiektów na cmentarzysku halszackim, podobnie jak na obszarze użytkowanym w epoce brązu, jamy grobowe prawie nigdy nie były naruszone (Gediga, Józefowska 2019, 24). Sytuacja stratygraficzna zaobserwowana na przykładzie obiektów nr 2868 i nr 2877 jest więc szczególna, tym bardziej, że pochówek jest znacznej wielkości grobem komorowym. Zaistniały fakt można uznać za przypadkowe naruszenie strefy grzebalnej w wyniku ponownej inicjacji praktyk funeralnych na cmentarzysku, jednak w jakim czasie to nastąpiło, pozostaje w sferze domysłów. Najprawdopodobniej doszło do tego później niż w „halszackiej” fazie użytkowania cmentarzyska, w okresie lateńskim, a w świetle odkryć z ostatnich lat, których dokonano na położonych nieopodal stanowiskach Domasław 36 i Magnice 8, nie można wykluczyć, że nawet znacznie później (Gralak *et al.* 2015; Durbajło *et al.* 2020).

Interesująco przedstawia się również lokalizacja obydwu obiektów rowkowych na tle pozostałych grobów. Jest ona diametralnie różna od tej obserwowanej w przypadku grobu szkieletowego nr 6011 wkopanego w starszy pochówek. Czworokątne rowy wystąpiły poza nekropolią lub w jej strefie peryferyjnej (ryc. 2). Założenie nr 10336 i cmentarzysko dzieli strefa o szerokości od 15 m do 30 m pozbawiona obiektów o charakterze sepulkralnym. Również obiekt nr 2869 znajduje się na poza zwartym zasięgiem występowania pochówków ciałopalnych z okresu halszackiego.

OBIEKTY ROWKOWE Z DOMASŁAWIA 10/11/12 / CHRZANOWA 4 – TŁO PORÓWNAWCZE

Idea wyróżniania części pochówków „ponadprzejętymi” konstrukcjami naziemnymi lub/i otoczenie rowem miejsca złożenia zwłok w Europie Środkowej i Zachodniej ma bardzo długą tradycję sięgającą neolitu, szczególnie jego młodszych faz, i początków epoki brązu (Gedl 1985, 171; Jockenhövel 1999, 329 i n.; Pare 2003, 77, fig. 1; Hansen 2011; 2017; Włodarczyk 2011).

W refleksji archeologicznej dostrzega się dwa aspekty symboliki kurhanu: kosmologiczny, m.in. jako centrum świata, oś świata, model magicznego kręgu, substytut świętej góry, portal umieszczony

¹⁰ Analogiczną funkcję pełniły również wypukłe guzy ósemkowate, odkryte w kurhanie 2 w miejscowości Gilgenberg (Stöllner 1994). W przeciwieństwie do pojedynczych guzów także aplikacje o takim kształcie są niezmiernie rzadkie.

w świecie naziemnym, który umożliwił połączenie świata podziemnego ze światem niebiańskim (Czebreszczuk, Szmyt 2011, 123 – tam dalsza literatura) i społeczny (odzwierciedlenie struktur społecznych; Mierzwiński 2013, 237 i n. – tam dalsza literatura). Odmienne interpretowana jest symbolika rowu, który wydziela pewną przestrzeń, porządkując ją. Przy czym może on pełnić funkcję nie tylko wydzielającą, ale również oddzielającą, ochronną (Czebreszczuk, Szmyt 2011, 123).

Wydzielanie kolistymi rowami przestrzeni grzebalnej wokół okazałych pochówków staje się dosyć powszechne u schyłku epoki brązu i w okresie halsztackim (Deicke 2011, 7). W południowo-zachodnich Niemczech apogeum ich występowania przypada na okres HaB3, jednak podobne założenia występowały już od HaA1, m.in. na nekropoli w Oberottmarshausen/Augsburg (Deicke 2011, 10). Na cmentarzyskach w Künzing czy Straubing-Sand w Bawarii struktury rowkowe można przyporządkować do poszczególnych grup grobów, na innych, takich jak Zuchering-Ost, wydają się być rozmieszczone na cmentarzysku w sposób nieuporządkowany.

Formy czworokątne pojawiają się liczniej również u schyłku epoki brązu, szczególnie na obszarach północno-zachodnich i południowo-zachodnich Niemiec, Francji, Belgii i Holandii. Są jednak mniej powszechne i współwystępują na ogół z założeniami na planie koła (Leman-Delerive 2000; Gerritsen 2003, 126 i n.). We wczesnej epoce żelaza owalne i czworokątne obiekty są obecne także we wschodniej strefie osadnictwa kultury halsztackiej.

Najstarszym założeniem rowkowym na cmentarzysku w Domasławiu jest obiekt nr C194 otaczający grób C200 datowany na HaA2, który mógł być również nakryty nasypem ziemnym. Zwyczaj sypania kopców na Dolnym Śląsku i terenach sąsiednich wiązany jest ze starszą tradycją kultur mogiłowych (kultura „przedłużycka”; Gedl 1975, 81; Kwapiński 1986, 130)¹¹. Idea oznaczania grobów nasypami ziemnymi jest praktykowana w starszych fazach rozwoju kultu-

ry lużyckiej i zanika przy końcu okresu HaA. Występowanie tak datowanych cmentarzysk kurhanowych stwierdzono na obszarze Śląska i południowo-zachodniej Wielkopolski oraz na środkowym Nadodrzu (Kwapiński 1986, 122, 123, mapa 1). Z nekropoli położonych w okolicach Legnicy, Wrocławia i Zielonej Góry znane są nieliczne przykłady kolistych rowów, czy też zachowanych kurhanów z dookolnymi rowami. Obecność takich założeń, w obrębie których wystąpiły pochówki, zadokumentowano m.in. w: Jarosławce, pow. legnicki, Jordanowie Śląskim, pow. wrocławski, Myśliborzu, pow. jaworski (Gediga 1961, 80-81, ryc. 5; Buśko 1988; 1990; Jarysz, Limisiewicz 1998, 239-243). Obiekty rowkowe odkryto także na odległych od siebie o około 2 km stanowiskach 1 w Duninie (8 rowów) i 4/8 w Szymanowicach (7 rowów), pow. legnicki. W Duninie wewnątrz trzech rowów potwierdzono obecność grobów ciążopalnych, w tym dwóch zawierających przedmioty z brązu, m.in. grot broni drzewcowej. Ich chronologię można określić na fazę BD-HaA (Peplińska 2017, 22-23). W Szymanowicach w żadnej z wydzielonych rowem przestrzeni nie odkryto pochówków. Wszystkie obiekty rowkowe wystąpiły w obrębie cmentarzyska wczesnolużyckiego i były interpretowane jako pozostałości po domniemanych grobach kurhanowych. Jeden z rowów dostarczył zabytków datowanych na fazę BD-HaA (Zyzman 2020, 114, 116). Na cmentarzysku datowanym na okres BD-HaB1 w Różanówce, pow. nowosolski dookolne rowy („pierścieniowate obniżenia”) były czytelne na powierzchni wokół największych, niebadanych kurhanów (Orlicka-Jasnoch 2011, 33, 34)¹².

Domasławskie pochówki z okresu halsztackiego z dookolnymi rowami nie są powiązane genetycznie z tego typu obiektami ze starszych faz rozwoju kultury lużyckiej i nie znajdują analogii w najbliższym rejonie. W tym miejscu należy ponownie podkreślić liczbę odkrytych na tym stanowisku obiektów oraz wyjątkowe konstrukcje i wyposażenie towarzyszących im grobów. Jest to największy zespół rowów o charakterze funeralnym na północ od łuku Karpat i Sudetów. Na cmentarzysku w Kietrze, często zestawianym z tym z Domasławia, tylko grób nr 80 z konstrukcją słupową był otoczony przez rów, jed-

¹¹ Na cmentarzysku w Paszowicach, pow. jaworski odsłonięto 11 obiektów rowkowych. Jednak z większości z nich nie pozyskano materiału zabytkowego. Tylko pięć otaczało położone centralnie obiekty o zarysach prostokątnych. Wszystkie opisywane struktury zostały połączone z osadnictwem ludności kręgu mogiłowego (Janczewski, Sielicka 2018). Nie można jednoznacznie wykluczyć, że nie wszystkie rowy należy wiązać z kulturą „przedłużycką”, tym bardziej, że nie pozyskano z nich materiału zabytkowego i zostały odsłonięte na obszarze, na którym zmar-

łych chowała również ludność kultur pól popielnicowych i kultury halsztackiej.

¹² Pochówki stwierdzono pod znacznie mniejszymi nasypami ziemnymi bez rowów dookolnych (Orlicka-Jasnoch 2011).

nak o innej konstrukcji¹³. W dniu głębokiego na 75 cm obiektu zachowanego w partii zachodniej odsłonięto ślady po 12 rozłożonych dookoła słupach i kołkach o średnicach od 6 do 14 cm, wbitych do głębokości 155 i 170 cm (Gedl 1973, 22, 141, Tabl. XXXI: 3).

Licznych przykładów okazałych pochówków otaczanych rowami dostarczają cmentarzyska grupy platenickiej kultury wschodniohalsztackiej z Moraw. Analogicznie do domasławskich rowy o średnicach pomiędzy 200 a 460 cm okalały siedem grobów komorowych w Moravičanach (nr 1000, 1100, 1145-1147, 1150, 1169, a możliwe, że również nr 1144; Nekvasil 1982a; 1982b; 1993, 356; Makarová 2013, 100, fig. 2, 2)¹⁴. Dalsze założenia tego typu odkryto również na cmentarzyskach w miejscowościach: Lipník nad Bečvou (dziewięć obiektów o średnicach 200-400 cm, w pięciu odsłonięto groby, w jednym ślady zniszczonego pochówku; Tajer, Šín 2016, 116), a także Olomouc-Slavonin (5), Seloutky (2) i Orlovice (1) (Golec, Fojtík 2020, 88-89)¹⁵. Identyczną liczbę pochówków z dookolnymi rowami jak w Moravičanach odsłonięto na czeskiej nekropoli grupy śląsko-platenickiej kultury wschodniohalsztackiej w Kostelcu nad Orlicí (Vokolek 1999; Mikulková 2010, obr. 51). Przykład dużego grobu komorowego z rowem (częściowo zniszczonym) pochodzi z cmentarzyska kultury bylańskiej z Rvenic w północno-zachodnich Czechach (Koutecký 2008, 62, obr. 24).

Rowy tego typu często otaczały bogate groby centralne i interpretowane są jako oznaka wyższej pozycji społecznej pochowanych. W przypadku cmentarza w Manching (Lkr. Pfaffenhofen a.d. Ilm) C. Schütz wysunął hipotezę, że pochówki z prostokątnymi i okrągłymi rowami wyznaczały „lepszy zakątek” miejsca pochówku (Schütz 1998, 39-40). Według A. Jockenhövela, koliste rowy wokół po-

chówków wyrażają specjalne pozycje jednostek oparte na ich pozycji polityczno-administracyjnej, kulturo-religijnej i innym, szczególnie wybitnym za ich życia, statusie (Jockenhövel 1999, 352). Obiekty ze słupami, takie jak w Gasteren, Vledder w Holandii czy na cmentarzu w Augsburgu-Haunstetten są często odczytywane jako domy grobowe (Deicke 2011, 13). Z kolei N. Roymans i F. Kortlang interpretują je na cmentarzu wczesnohalsztackim w Heel-Beegden, Prov. Limburgia jako symboliczne domy i identyfikują osobę w nich pochowaną jako głowę rodziny lub – w sensie przenośnym – wspólnoty (Roymans, Kortlang 1999, 305-307). Również we wspomnianym Künzing obiekty rowkowe można wiązać z pochówkami klasy „wyższej”, podczas gdy groby osób „niższych” klas społecznych pozostają niezmienione aż do okresu HaC (Deicke 2011, 134, 135).

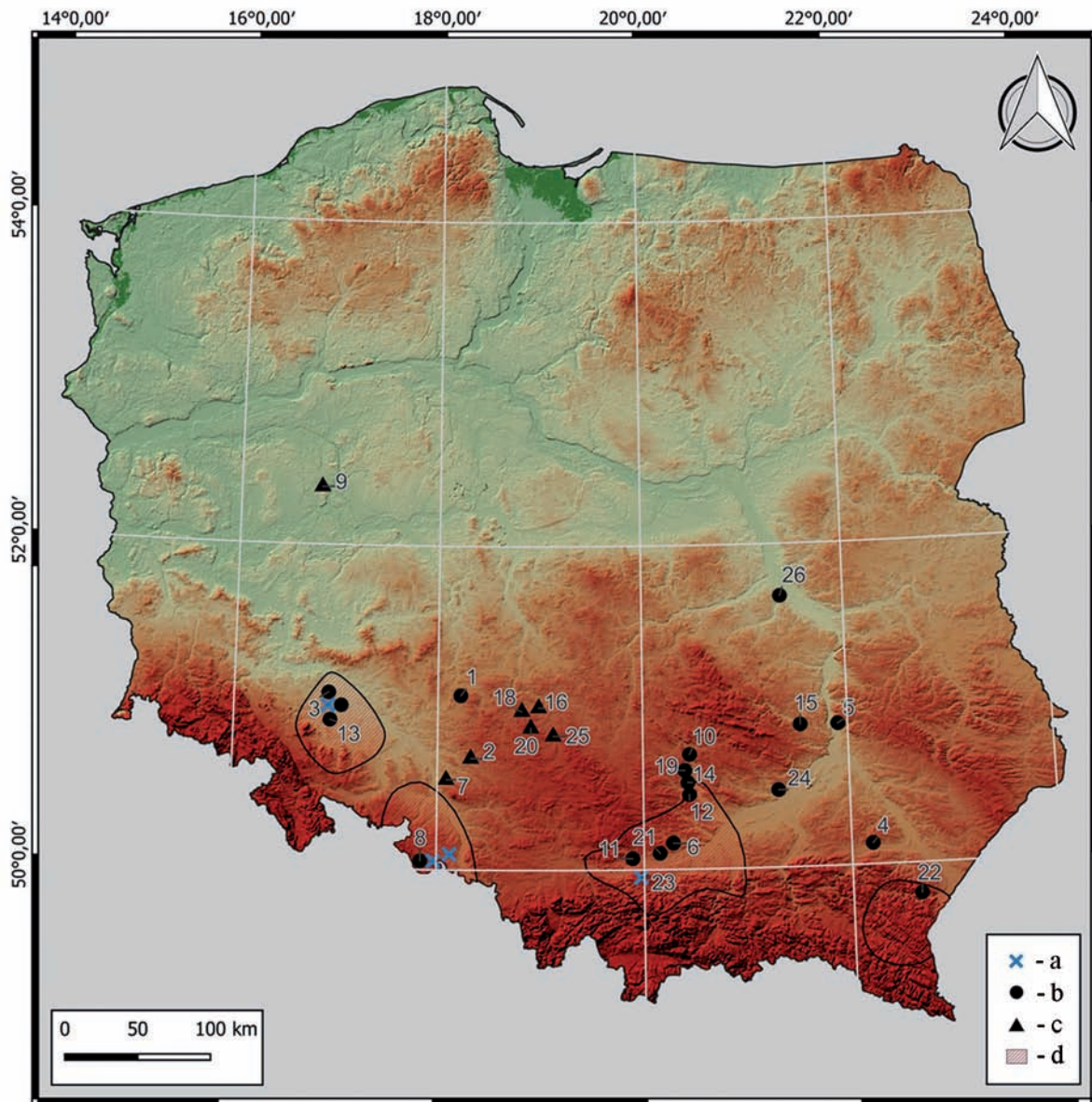
Idea zakładania obiektów rowkowych pojawia się ponownie w lokalnych grupach ludności kultury lateńskiej, które powstały w południowej Polsce (ryc. 11). W świetle uzyskanego datowania radiowęglowego rów nr 10336 jawi się jako najstarsze założenie tego typu odkryte w Polsce i jedno z najstarszych w Europie Środkowej (Gedl 1985, 181). Z terenów Śląska czworokątne struktury rowkowe znane są z Kietrza i Nowej Cerekwi, pow. głubczycki (Bochnak 2007, 23 i n.). Kolejny obiekt tego typu, bez grobu centralnego, ale ze skupiskami fragmentów ceramiki i przepalonych kości w obrębie rowu odkryto w Zakrzowcu, pow. wielicki (Jarosz, Rodak 2006, 630, 763, ryc. 14-15). Poza rowem z Domasławia, pozostałe znaleziska mają młodszą chronologię i są datowane na fazy LT B2-LT C1 (Gedl 1984, 184; Bednarek 1994, 500-502; Jarosz, Rodak 2006, 630).

W strefie środkowoeuropejskiej chronologię zbliżoną do znaleziska domasławskiego reprezentują założenia czworokątne związane z przejściową fazą halsztacko-lateńską i okresem LT A z cmentarzysk austriackich oraz pochówek rowkowy z Černouček, okr. Litoměřice (Neugebauer 1985; 1992; Urban *et al.* 1985; Megaw *et al.* 1997, 719; Brnič, Sankot 2005, 60; Ramsel 2012; 2017). Na LT A datowane są obiekty z Vlíněves, okr. Mělník oraz z miejscowości Uhy, okr. Kladno (Sofaer, Turek 2004, 289, 292; Limburský 2010, 24, obr. 6; 11). Prawdopodobnie z tym horyzontem można łączyć czworokątny obiekt rowkowy z Tišic, okr. Mělník, który co prawda nie jest datowany artefaktualnie, ale wystąpił na obrzeżach cmentarzyska użytkowanego przez ludność kultury bylańskiej w okresie halsztackim i kultury lateńskiej w okresie LT A-LT B1 (Bílková 2014, 36-38, 51, obr. 5).

¹³ W Kietrze przebadano łącznie 75 grobów komorowych i 4 z zarysami kolistych lub owalnych konstrukcji słupowych, jednak rów odsłonięto tylko w przypadku jednego z nich. Wokół jamy grobu nr 80 zaobserwowano także pustą przestrzeń, która mogłaby wskazywać na istnienie nasypu (Gedl 1973, ryc. 3).

¹⁴ Grób nr 80 z Kietrza oraz pochówki nr 1100 i 1146 z Moravičan zawierały także groty żelazne (Gedl 1973, 143, Tabl. XXXV:5; Nekvasil 1982a, 320, 342; 1982b, Tabl. 300:4; 315:16, 17; 316:1, 4).

¹⁵ Bardziej monumentalną formę, szerokich rowów, przyjmują przekopy wokół grobów przedstawicieli „arystokracji” grupy platenickiej z miejscowości: Hněvotin, Kralice na Hane, Ustin i Vyškov-Dědice na Morawach (Golec, Fojtík 2020, 88, 90, obr. 30: 7-9).

Ryc. 11. Czworokątne obiekty rowkowe z okresu lateńskiego/przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich o charakterze sepulkralnym z terenów Polski. a: kultura lateńska; b: kultura przeworska; c: kultura przeworska / obiekt typu żabienieckiego; d: zasięg zwartego osadnictwa celtyckiego w Polsce (wg Makiewicz, Kaczor 2005, 257, ryc. 6; Rudnicki 2012, 39, mapa 3; Bochnak 2007, 34, ryc. 1; Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2015, 237, ryc. 2 z uzupełnieniami autorów; oprac. P. Wiktorowicz) – bez skali

Fig. 11. Distribution map of the rectangular ditch features from the La Tène/the pre-Roman period and the Roman period of a sepulchral character from Poland. a: La Tène culture; b: Przeworsk culture; c: Przeworsk culture / groove-type features of the Żabieniec type; d: area settled by the La Tène culture populations (after Makiewicz, Kaczor 2005, 257, fig. 6; Rudnicki 2012, 39, map 3; Bochnak 2007, 34, fig. 1; Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2015, 237, fig. 2 with additions by authors; edited by P. Wiktorowicz) – without a scale

1: Ciecierzyn (pow. kluczborski); 2: Dobrodzień (pow. oleski); 3: Domasław (pow. wrocławski); 4: Gać (pow. przeworski); 5: Gościeradów (pow. krańicki); 6: Górka Stogniewska (pow. proszowicki); 7: Izbicko (pow. strzelecki); 8: Kietrz (pow. głubczycki); 9: Konarzewo (pow. poznański); 10: Korytnica (pow. staszowski); 11: Kryspinów (pow. krakowski); 12: Kazimierza Mała (pow. kazimierski); 13: Magnice (pow. wrocławski); 14: Michałowice (pow. kazimierski); 15: Mierzanowice (pow. opatowski); 16: Mokra (pow. kłobucki); 17: Nowa Cerekwia (pow. głubczycki); 18: Opatów (pow. kłobucki); 19: Pełczyska (pow. pińczowski); 20: Rybno (pow. kłobucki); 21: Sarbia (pow. proszowicki); 22: Trójczyce (pow. przemyski); 23: Zakrzowie (pow. wielicki); 24: Zawada (pow. staszowski); 25: Żabieniec (pow. częstochowski); 26: Żelazna Nowa (pow. kozienski)

Nieco później, w fazach LT B1 i LT B2, czworokątne obiekty rowkowe pojawiają się na terenach północno-zachodnich Węgier, południowo-wschodniej Słowacji i Moraw (Kalábek 2001; Haruštiak 2009, 143-144, 148; Čižmářová 2011, 160-161, obr. 63; Molnár 2014; Hornok, Tóth 2016; Tanko *et al.* 2016; Repka 2020; Vaday, Tanko 2020).

Obiekt o charakterze sepulkralnym nr 10336, z dwoma pochówkami szkieletowymi umieszczonymi w rowie, a nie w wydzielonej przez ten rów przestrzeni, jest dosyć nietypową praktyką grzebania zmarłych w okresie lateńskim jak i we wczesnej epoce żelaza¹⁶. Najbliższych analogii dostarcza cmentarzysko w miejscowości Vliněves, okr. Mělník (Czechy). Na wielokulturowym stanowisku odsłonięto sześć obiektów rowkowych datowanych na okres LT A o wymiarach zbliżonych do założenia domasławskiego (Limbursky 2010; Limbursky *et al.* 2013, 42, fig. 2)¹⁷. W rowach nr 2380 i 2396 znajdowały się ludzkie pochówki szkieletowe. W obiekcie nr 2380 ułożono zwłoki aż trzech osobników. Na czaszce szkieletu oznaczonego jako HS3 znajdowała się obręcz o średnicy 25 cm wykonana z cienkiego żelaznego drutu interpretowana jako element nakrycia głowy lub stełaż korony z liści, tzw. *Blattkrone* (Limbursky *et al.* 2013, 43, 44, fig. 3; Chytráček 2015, 275-276). Pewną analogię z terenów Polski (miejsce zdeponowania szczątków) może stanowić obiekt nr 107 z Zakrzowa, w którym w wypełniku rowów stwierdzono kilka skupisk fragmentów ceramiki i przepalonych kości (Jarosz, Rodak 2006, 630).

Obiekty rowkowe (*Grabgärten*) stanowią charakterystyczny element obrzędowości celtyckiej (Stead 1961; Schwarz 1962, 50 i n.). W zachodniej Europie jeszcze w początkach okresu lateńskiego udział na cmentarzyskach obiektów z dookólnymi rowami jest znaczny i chociaż ulega sukcesywnie

zmniejszeniu, to do końca trwania kultury lateńskiej współwystępują one z założeniami czworokątnymi (Lanting, van der Plicht 2006, 298; Vannier 2019, 371, fig. 92, 372, fig. 93). W młodszych fazach okresu lateńskiego sytuacja ulega zmianie i wyraźna dominacja czworokątnych obiektów jest widoczna na całym obszarze objętym osadnictwem celtyckim (por. Gedl 1985, 171 i n.; Leman-Deliverie 2000; Cordie 2006, 259; Haruštiak 2009, 143-144, 148; Čižmářová 2011, 160-161, obr. 63; Molnár 2014; Hornok, Tóth 2016; Tanko *et al.* 2016).

KULTUROWY I SPOŁECZNY ASPEKT OBECNOŚCI OBIEKTÓW ROWKOWYCH

W okresie halsztackim wpływ na kształtowanie dokumentowanych przez nas materialnych pozostałości obrządku pogrzebowego w postaci konstrukcji części naziemnych pochówków oraz komór grobowych i ich wyposażenia przypisuje się dosyć powszechnie oddziaływaniom płynącym poprzez tereny Italii z kręgu śródziemnomorskiego (Frey 1980, 97; Reitingger 1981, 13-14; Kossack 1999, 128-129).

Przenikanie wpływów południowych w głąb interioru środkowoeuropejskiego widoczne jest już we wczesnej epoce brązu. Jednak dopiero w początkach epoki żelaza, wraz z pojawieniem się w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego ośrodków cywilizacji antycznej wiele części zachodniej i środkowej Europy zostało włączonych w system ponadregionalnej wymiany długodystansowej. Napływ nowych idei zmieniał świadomość lokalnych społeczeństw, a interakcja tych dwóch światów spowodowała niemal w całej Europie przeobrażenia struktur społecznych. I nie miało to, jak wcześniej, incydentalnego charakteru, ale doprowadziło do wykształcenia się na styku z kulturami antycznymi pewnej uprzywilejowanej warstwy, którą, używając współczesnych określeń, można nazwać elitą. Najbardziej spektakularnym przejawem tych przemian jest ukształtowanie się kultury halsztackiej i jej oddziaływanie na społeczności zamieszkujące dalej na północ, w tym na ludność osiadłą w okolicach Domasławia, która ulega jej „urokowi”.

Praktyki pogrzebowe uwidaczniały wewnętrzne hierarchie społeczne, których jedną z form manifestacji mogło być wyodrębnienie grupy elitarnych pochówków dookólnymi rowami. Ich wyjątkowy

¹⁶ Jest to zwyczaj pogrzebowy rzadko spotykany także w starszych okresach pradziejowych. Na okres B2-C2 epoki brązu (BB2-BC2) datowanych jest kilka pochówków złożonych w obrębie jednego rowu z miejscowości Nymburk w środkowych Czechach. Podobną chronologię mają pochówki w rowach z morawskiego cmentarzyska w Boroticích (Stuchlík 2006, 57-60, 125-129).

¹⁷ W miejscowości Tišice (okr. Mělník), położonej w niewielkiej odległości od Vliněves, odkryto inny czworokątny obiekt rowkowy. W jego północnym narożniku znajdowały się fragmenty przepalanej gliny/polepy, zęby przynajmniej dwóch drobnych przeżuwaczy oraz kilka przepalonych kości ludzkich przynajmniej dwóch osobników (Bílková 2014, 36).

status mogła podkreślać także specjalna aranżacja tego miejsca – wznoszone wewnątrz domy zmarłych, kopce, oznakowanie za pomocą drewnianych rzeźb/totemów/bram, które odgrywały istotną rolę w procesie heroizacji członków elit/przywódców. Kształtowanie się lokalnej warstwy wiodącej jest zjawiskiem, które można zaobserwować na domasławskiej nekropoli już w okresie epoki brązu, zwłaszcza od okresu HaA2/HaB. Pojawiają się wówczas relatywnie bogato wyposażone groby komorowe (np. obiekty nr 8375, 10113, 12058) oraz pierwszy pochówek otoczony dookolnym rowem (Gediga, Józefowska 2019, 22)¹⁸.

Zjawiska obserwowane na cmentarzysku w Domasławiu wskazują na rolę, jaką we wczesnej epoce żelaza pełniła w regionie ta uprzywilejowana grupa. Uderzający jest na tym cmentarzysku procentowy udział „okazałych” pochówków w stosunku do wszystkich grobów datowanych na okres halsztacki. Ogromna ilość pochówków komorowych, zawierających liczne importowane przedmioty, potwierdza rozległe kontakty z innymi ośrodkami tego okresu na zachodzie i południu Europy. Imponująca jest także liczba odkrytych założeń rowkowych podkreślających znaczenie pochowanych w nich osób, które z pewnością są również efektem oddziaływań halsztackich. Wśród pochówków z rowami wyróżnia się grupa obiektów, w których złożeni zmarli zostali wyposażeni w broń i narzędzia oraz naczynia metalowe¹⁹. Analizując wyposażenie grobów komorowych wydaje się, że założenia te były przeznaczone dla zmarłych o wyższej pozycji społecznej (w tym np. wojowników), a cała organizacja cmentarza halsztackiego podporządkowana była krystalizującym nekropolię prestiżowym pochówkom. Zważając na wyposażenie grobów halsztackich, szczególnie na różne

typy mieczy złożonych ze zmarłymi, można zakładać, że pochowano w nich kilka pokoleń przywódców.

Silne wpływy kulturowe z południa i docierające w wyniku częstych kontaktów nowe idee zostały zaadaptowane przez społeczności chowające swych zmarłych na nekropoli domasławskiej. Podobieństwa w traktowaniu przedmiotów i zmarłych w obrzędach pogrzebowych sugerują, że przynajmniej w pewnym stopniu odseparowane geograficznie grupy społeczne zostały włączone w specyficzną elitarną praktykę pogrzebową.

Proces kształtowania się uprzywilejowanych warstw został zapoczątkowany wcześniej, co pokazują znaleziska z tego cmentarzyska. Eksponowane groby związane z elitami budowano w epoce brązu, ale w okresie halsztackim podkreślenie dominującego statusu społecznego staje się bardziej powszechne. Zjawisko to ma miejsce w wielu regionach, a u jego podstaw leżał gwałtowny wzrost populacji, który prowadził do zwiększenia częstotliwości kontaktów między jednostkami i grupami oraz intensyfikacji interakcji o charakterze społecznych, politycznym i ekonomicznym (Fernández-Götz, Arnold 2017, 186). Proces ten obejmuje relatywnie szeroką grupę społeczną i ma charakter wieloaspektowy. Oprócz „ekskluzywnych” konstrukcji naziemnych pochówków zarezerwowanych dla niektórych członków społeczności, taka manifestacja następuje także za pomocą elementów przedstawienia pogrzebowego oraz poprzez szczególny rodzaj wyposażania, np. w elementy uzbrojenia, w tym w miecze, co może wskazywać na nowe ekonomiczne formy różnicowania i kontroli (Morris 1991; Milcent 2017). Symetrycznym odpowiednikiem tego zjawiska w strefie *profanum* może być pojawienie się na Dolnym Śląsku osiedli w typie milejowickim, na których część powierzchni wydzielona jest „palisadowym” ogrodzeniem na planie owalu (Kopiasz 2003, 213; Gediga 2007b, 139 i n.; Gediga 2010, 210-212)²⁰. Powstanie założeń tego typu może być przejawem rozwoju własności ziemi lub/i inną formą kumulacji bogactwa (Milcent 2017, 104).

Nagromadzenie na cmentarzysku w Domasławiu elementów kultury materialnej i praktyk obrzędowych o halsztackiej proweniencji na tle podobnych znalezisk z terenu Polski wskazuje na wyjątkową rolę społeczności zamieszkującej okolicę. Przyczyny powstania tak silnego ośrodka w tej części Dolnego Śląska mogły być wielorakie. Podstawą funkcjonowania

¹⁸ Tradycja manifestowania szczególnej pozycji jednostek, która odzwierciedla się obecnością grobów wyjątkowo bogato wyposażonych, wyróżniających się na tle „obowiązującego” obrządku pogrzebowego, sięga w Europie Środkowej korzeniami początków epoki brązu. Takie pochówki kurhanowe, niekiedy określane jako „książęce”, pojawiają się już w kulturze unietyckiej (Kielin 2008; Hildebrandt-Radke 2011; Meller, Schunke 2016).

¹⁹ W dwóch pochówkach nr 390 i 8905 złożono importowane zapewne miecze i duże misy z brązu, podobnie jak w przypadku okazałych pochówków pod kurhanami w Kröllkogel w Kleinklein (Egg, Kramer 2005, 9; Egg, Kramer 2013). Nie odkryto rowu wokół grobu nr 390, jednak pusta przestrzeń dookoła pochówku sugeruje celowe wydzielenie tego obszaru, być może przez niezachowany rów.

²⁰ Odmienne zdanie w tej kwestii *vide* Baron 2017, 375.

społeczeństw na takim poziomie rozwoju jak to zamieszkujące rejon Domasławia w okresie halsztackim jest gospodarka rolno-hodowlana. Były one w dużej mierze autarkiczne, opierając zaspokojenie innych codziennych potrzeb na wytwórczości przydomowej. Wyznacznikiem statusu i symbolem władzy w takim modelu gospodarczym była własność ziemi i zwierząt oraz kontrola produkcji lokalnej (Gosden 1985). W praktyce zbliżone kryteria umożliwiające kształtowanie się podobnych ośrodków spełniałyby liczne lokalizacje na Dolnym Śląsku. Wydaje się więc, że decydującym bodźcem, który zdeterminował pozycję Domasławia, stało się włączenie tego regionu w system wymiany długodystansowej, a później aktywny udział w tej międzyregionalnej sieci dystrybucji. W systemie obrotu towarowo-prestizowego pozyskiwanie przedmiotów luksusowych było istotnym czynnikiem zapewniającym przepływ dóbr między bardzo różnymi społeczeństwami. Funkcjonowanie takiego szlaku handlowego wymagało zapewnienia stabilności społecznej i ekonomicznej, co zainicjowało i w konsekwencji doprowadziło do powstania scentralizowanego systemu przywództwa (Freidin 1982)²¹.

Domasławskie elity kontrolowały prawdopodobnie fragment szlaku, zapewniając ciągłość oraz bezpieczeństwo wymiany, czerpiąc z tego wymierne korzyści (Dzięgielewski 2017, 326; 2018, 86). Pozycja i status tej uprzywilejowanej grupy były w znacznym stopniu uzależnione od efektywności i regularności obiegu towarów. Dzięki kontroli sieci dystrybucji mogła ona realizować cele materialne i ideologiczne, co zapewniało tej grupie posłuszeństwo i szacunek innych członków społeczności²².

²¹ Proces ten najpełniej można zaobserwować w strefie alpejskiej i w kulturze zachodniohalsztackiej. Jego zwieńczeniem jest powstanie w młodszym odcinku okresu halsztackiego ośrodków silnej władzy pełniących funkcje polityczne i administracyjne. Na czele hierarchicznie zorganizowanych społeczeństw stali wodzowie, którzy zamieszkiwali w ufortyfikowanych grodach i byli chowani po śmierci z niespotkanym wcześniej w tej części Europy przepychem (Fernández-Götz, Arnold 2017; Balzer 2018).

²² Szeroki strumień przedmiotów obcej proveniencji rozdzielany pomiędzy członków wspólnoty mógł mieć również podłoże w charakterze wymiany dóbr, bogactw i wytworów, który w społecznościach archaicznych był zobowiązaniem gwarantowanym nie przez jednostki, ale przez zbiorowości (Mauss 2007, 109). Stąd w podziale owoców tego przedsięwzięcia uczestniczyła znacznie większa grupa. Taki model partycypacji byłby, w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, bardziej demokratyczny i nie

Należy podkreślić, że w tym systemie kwestie ideologiczne i religijne mogły pełnić również funkcję narzędzia w organizacji i kontrolowaniu wymiany. Konsekwencją tego procesu był wzrost zróżnicowania społecznego, przejawiający się m.in. rosnącą dysproporcją w wyposażeniu grobowym oraz pojawieniem się nowych form naziemnych konstrukcji miejsc pochówków, które pełniły funkcję kommemoratywną, istotną w procesie heroizacji członków warstwy wiodącej i podtrzymującą pamięć o zmarłych (Mierzwiński 2013, 251).

Pozyskane na cmentarzysku w Domasławiu źródła pozwalają na zupełnie nowe spojrzenie na obraz kultury materialnej i rysujących się przemian w strukturze społecznej. Doprowadziły one m.in. do wysunięcia koncepcji o traktowaniu obszaru Śląska, części Wielkopolski i być może Kujaw jako regionalnej, północno-wschodniej prowincji kultury halsztackiej (Gediga 2007a, 4; 2007b, 124; 2008, 170; 2010; Golec, Fojtík 2020, 11). Podobne podkreślenie pozycji zmarłych odnajdujemy na cmentarzyskach w Kietrze, pow. głubczycki (Gedl 1973; 2002), Świbiu, pow. gliwicki (Wojciechowska 1986; 1996; Michnik 2007) i Gorszewicach, pow. szamotulski (Pieczyński 1954). Demonstracja władzy objawia się także w pochówku osobnika z mieczem pod kurhanem w Łazach (Madera 1999; 2002). Bliskość nekropoli w Gorszewicach do „faktorii handlowej”, jaką prawdopodobnie był gród w Komorowie, może potwierdzać hipotezę o dominującej roli w procesach przemian społecznych intensywnej wymiany dóbr i surowców z innymi znaczącymi ośrodkami okresu halsztackiego (Malinowski 1985, 298; 2006).

Natomiast odmienny charakter można przypisać obiektom rowkowym datowanym na okres lateński. Zwyczaj otaczania grobów czworokątnymi rowami rejestrowany w południowopolskich enklawach kultury lateńskiej to bez wątpienia, w przeciwieństwie do oddziaływań kulturowych z wczesnej epoki żelaza, efekt napływu na te tereny ludności celtyckiej z południa, która przyniosła ze sobą praktykowany model

prowadził do ekstremalnego rozwarstwienia, którego przejawem w kręgu halsztackim zdają się być tzw. „groby książęce”. Należy jednak podkreślić, że takie ośrodki władzy „książęcej” powstają dopiero w HaD, kończąc proces zapoczątkowany w początkach epoki żelaza, a nawet jeszcze u schyłku epoki brązu. Położenie bliżej centrów cywilizacji śródziemnomorskiej mogło sprawić również, że proces stratyfikacji społecznej następował tam szybciej i sięgał głębiej w tkankę życia zbiorowego.

funeralny. Jednym z jego elementów były opisywane czworokątne założenia rowkowe.

PODSUMOWANIE

Zwyczaj zakładania na cmentarzysku w Domasławiu obiektów rowkowych sięga młodszego odcinka okresu brązu i w pełni realizowany jest we wcześniejszej epoce żelaza. Wydaje się, że założenia tego typu ze starszej fazy rozwoju kultury łużyckiej nie powinno się wiązać z odkrytymi na tej nekropoli obiektami datowanymi na okres halsztacki, które występują już w zupełnie innym kontekście. Niekoniecznie musiały one współwystępować z kurhanami, a jedynie ograniczały strefę grzebalną z umieszczonymi wewnątrz, najczęściej położonymi centralnie grobami komorowymi. Wówczas koliste założenia domasławskie z wcześniejszej epoki żelaza byłyby w idei bliższe tradycji lateńskiej i przeworskiej, w której rowy pełniły funkcję wydzielającą/oddzielającą i nie towarzyszyły im nasypy ziemne.

Obraz społeczności zamieszkującej okolice Domasława w okresie halsztackim, który uzyskujemy na podstawie analizy obrządku pogrzebowego, ukazuje nam ludność o zróżnicowanej strukturze społecznej i majątkowej. Badania przeprowadzone na cmentarzysku zmieniają dotychczasowe wyobrażenia o roli tego regionu we wcześniejszej epoce żelaza. Silne wpływy z kręgu halsztackiego doprowadziły prawdopodobnie do głębokich zmian w sferze wierzeń i idei oraz miały wpływ na stratyfikację społeczną. Odzwierciedleniem tych przemian w strefie *sacrum* są obserwowane praktyki funeralne. Wydaje się, że bogate groby komorowe, a szczególnie założenia z rowami wiązały się z legitymizowaniem wysokiego statusu zmarłych. Podkreśleniem pozycji społecznej w aspekcie komunikacyjnym są również konstrukcje grobowe, szczególnie te widoczne na powierzchni.

Ponownie obiekty rowkowe, już w postaci czworobocznych założeń, pojawiają się w okresie lateńskim (obiekt nr 10336) lub nawet w jeszcze późniejszym horyzoncie użytkowania nekropoli (obiekt nr 2868). Ustalenie chronologii tego ostatniego założenia jest najbardziej dyskusyjne. Wiele wskazuje na to, że mogło powstać w okresie lateńskim, a nie można wykluczyć i młodszego chronologii przypadającej na okres wpływów rzymskich. Ponowne pojawienie się referowanej formy eksponowania miejsc pochówków

w regionach, gdzie wcześniej istniało osadnictwo celtyckie, niekiedy kilkaset lat po jego zaniku, jest zjawiskiem zaskakującym i trudnym do wytłumaczenia, chociaż nie dotyczy tylko międzyrzecza Bystrzycy i Oławy. Co ciekawsze, na obecnym etapie badań, takie elementy obrzędowości funeralnej z okresu wpływów rzymskich wydają się być na Dolnym Śląsku lokalną, domasławską specyfiką.

Jeszcze w początkach XXI wieku w opracowaniach poświęconych obiektom rowkowym z okresu lateńskiego i okresu wpływów rzymskich strefa ich występowania ograniczała się do południowo-wschodniej Polski. Położone najdalej na zachód struktury tego typu związane z osadnictwem celtyckim lokalizowano na Wyżynie Głubczyckiej (por. Gedl 1985, 165, ryc. 46; Bochnak 2007, 34, fig. 1). Odkrycia dokonane na stanowisku 10/11/12 w Domasławiu przesunęły tę granicę daleko na zachód. Również w młodszym okresie przedrzymskim oraz okresie wpływów rzymskich, gdy ponownie potwierdzona jest na cmentarzyskach ludności kultury przeworskiej obecność idei wydzielania strefy grzebalnej, Dolny Śląsk jawił się jako biała plama na mapie (por. Gedl 1985, 170, ryc. 56). Prowadzone w ostatnich latach badania zmieniły jednak ten obraz diametralnie. Okazuje się, że zwyczaj zakładania obiektów rowkowych na planie czworokąta pojawia się w okolicach Domasława w fazach $B_2 - B_2/C_1$ okresu wpływów rzymskich (ryc. 1). Kompletny obiekt oraz dwa częściowo odkryte rowy wyznaczające początek podobnych struktur zadokumentowano na leżącym nieopodal cmentarzysku na stanowisku 36 w Domasławiu, które było użytkowane pomiędzy stadium B_{2a} – fazą C_1 okresu wpływów rzymskich (około 400 m na północny zachód od granic nekropoli Domasław 10/11/12/Chrzanów 4; Gralak *et al.* 2015). W obrębie gruntów wsi Magnice (około 800 m na południowy wschód) odsłonięto 23 wieloboczne, niemal wyłącznie czworokątne rowy funeralne o zbliżonej chronologii (Durbajło *et al.* 2020). Potwierdza to obecność specyficznego zwyczaju funeralnego ograniczającego się, jak dotąd, do okolic Domasława, który wcześniej wiązany był tylko z lokalnymi grupami kultury lateńskiej na Wyżynie Głubczyckiej i w Małopolsce, grupą tyńnicką i południowo-wschodnią strefą występowania kultury przeworskiej (ryc. 11). Z drugiej strony jest to pewnego rodzaju prawidłowość, na którą zwracano uwagę już wcześniej. Znaczna część cmentarzysk kultury przeworskiej, na których odkryto obiekty rowkowe, znajduje się na obszarach zajętych wcześniej przez osadnictwo celtyckie lub pozostających

pod silnym oddziaływaniem tej kultury – Małopolska Zachodnia i Wschodnia oraz Wyżyna Głubczycka (Godłowski 1981, 62). Obecnie wydzielić możemy kolejny region, w którym obiekty rowkowe występują w okresie wpływów rzymskich na obszarze wcześniejszej ekumeny celtyckiej istniejącej w międzyrzeczu Bystrzycy i Oławy (Kosicki 1996; Dulęba 2019, 371 i n., fig. 2).

W środowisku kultury przeworskiej zmienia się generalnie sposób traktowania zwłok (kremacja zamiast inhumacji) i częste staje się deponowanie spielonych szczątków zmarłego w obrębie samych rowów (Kaczanowski *et al.* 1984, 91-93; Gedl 1985, 183; Naglik 2002, 155)²³. W jednym przypadku w ob-

²³ Obiekty rowkowe typu żabienieckiego, które najliczniej występują na terenie dorzecza Liswarty, interpretowane są jako miejsca jednorazowej lub wielokrotnej kremacji zwłok i nie wyznaczały strefy grzebalnej/złożenia

rębie przestrzeni wydzielonej rowem odkryto grób szkieletowy (Lasota 2011, 159).

Odkrycia dokonane w przeciągu ostatnich kilkunastu lat zmieniły w znacznym stopniu stan naszej wiedzy i wyobrażenia o praktykach pogrzebowych społeczeństw pradziejowych zamieszkujących region na południe od Wrocławia. Pojawienie się bogatych pochówków w Domasławiu, a szerzej w południowo-zachodniej Polsce, jest wynikiem przyjęcia (naśladowania) przez miejscowe warstwy wiodące zwyczajów i zachowań praktykowanych przez elity halsztackie. Za element oddziaływań południowych (halsztackich) można uznać również upowszechnienie się pochówków otoczonych kolistymi rowami, które są typowe dla zachodniej, środkowo-zachodniej i południowo-środkowej Europy.

szczątków zmarłego (Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2015).

Tabela 1. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, pow. wrocławski. Zestawienie założeń rowkowych występujących na stanowisku w różnych okresach chronologicznych (wykazów skrótów: GPkom – grób komorowy, popielnicowy; GPkom – grób komorowy, popielnicowy; GZkom – grób komorowy, zniszczony; GP – grób popielnicowy; GB – grób bezpopielnicowy; GP-B – grób popielnicowy - bezpopielnicowy; PSz – pochówek szkieletowy; DC – depozyt ceramiczny; S – negatyw postłopy; nn – kości ludzkie nieokreślone antropologicznie; M – męzczyzna)

Table 1. Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, Wrocław district. List of ditches at the site from different chronological periods (lists of abbreviations: Pkom – chamber grave, urned; Zkom – chamber grave, destroyed; P-b – urned and unurned grave; PSz – skeletal burial; nn – human bones undefined anthropologically; M – male; przedm. – object(s))

l.p.	nr rowu	ar/ćw.	kształt	wymiary /śr. (cm)	szer. (cm)	gl. (cm)	rodzaj i numer grobu w centrum założenia / gl. grobu (cm) / wyposażenie / określenie antropologiczne / inne w obrębie grobu	inne obiekty wewnątrz rowu	groby i inne obiekty w rowie	stopień zachowania założenia / uwagi	rzc.
Założenia rowkowe z epoki brązu											
1	C194	C86d/96/ 87b/97a	owalny	554	40	10	GPkom? C200 / 14 cm / 13 naczyń, 1 urna; 3 groty i 6 fr. przedm. z brązu	-	-	w całości	4: 1
Założenia rowkowe z okresu halstańskiego											
1	714	35aeBD/ 35adAC	kolisty	700x680	46-102	24	GPkom 366 / 100 cm / 1 urna i 30 naczyń, naszyjnik, bransoleta, fr. szpili, kółko z brązu, noże, szpile, siekierka, dłuto, narzędzie z żelaza / <i>adultus</i>	GP 421, 1265; S 1266	GP 365, 369, 370, 658, 818; G 368, 422, 424; G/DC 814; S 656, 817, 1441	w całości	3: 2 4: 2
2	1190	30aeC/ 30afD	kolisty	274x256	20	17	GPkom 1017 / 68 cm / 1 urna i 16 naczyń, idol, szpila z garnituru toaletowego, pęseta z brązu, siekierka, dłuto, noże, garnitur toaletowy, 2 szpile z żelaza, kółko z bursztynu / M <i>adultus</i> / DC 1017a	-	-	w całości	3: 18
3	3399	29ahD/ 30ahB	kolisty	450	40	21	GPkom 3754 / 20 cm / 1 urna i 22 naczyń, igielnik, pęseta z brązu, miecz, grot, fr. przedmiotu z żelaza / K? <i>adultus</i> / DC	S 3398, 3397	-	w całości	3: 4 5: 1-2
4	3408	30akB/30ajA/ 29akD/29aj/C	kolisty	810x880	60	10	GZkom 4395 / 22 cm / 1 urna i 18 naczyń, igielnik z brązu, miecz, grot, siekierka, 3 noże, szpile z żelaza, kółko z bursztynu / M <i>adultus</i> / DC, 2 S	S 4407, 4388, 4396	S 4405	w części; zniszczony przez drenaż i ob. 4389	3: 1 6: 1-2

5	3416	30ahD/ 30ahC	kolisty	350	40	18	GPkom 3330 / 57 cm / 1 urna i 25 naczyń, szpila z brązu, zapinka, nóż z żelaza, 213 paciorków ze szkła / <i>adultus</i>	S 3421	S 3420	w części; zniszczony przez transzeję	3: 13 5: 3
6	4381	30aiCD/ 31aiAB	owalny	290x320	40	10	GZkom 4394 / 83 cm / 1 naczynie	-	GP 4409	w części; zniszczony przez transzeję	3: 19 5: 4,6
7	4402	29ajB	-	300	30	10	GPkom 4401 / 32 cm / 1 urna i 17 naczyń, 2 bransolety, nóż z żelaza, 29 paciorków ze szkła / <i>juvenis</i> / <i>adultus</i> / 2 DC	-	-	w części	3: 24
8	4408	30ajD/30aiC/ 31ajB/31aiA	kolisty	480	50	10	GPkom 6017 / 37 cm / 1 urna i 16 naczyń, nóż i fr. bransolety z żelaza / nn	-	-		3: 5 5: 5
9	4406?	29ajA	-	-	38	6	GPkom 4004 / 68 cm / 1 urna i 18 naczyń, fr. szpili z brązu, nóż z żelaza, 9 paciorków ze szkła / <i>juvenis</i> / DC 4403	-	-	w części; w pobliżu ob. 4399	3: 27
10	5963	29aiC	owalny?	320	12	10	GPkom 4426 / 60 cm / 1 urna i 13 naczyń / nn	GP 4427	-	w części	3: 22
11	5976	31agABCD	-	600	64	-	bez grobu	S 5981	S 5967, 5968, 5969	w części; w pobliżu S 5979, 5980	3: 28
12	5991	29aiB/29ahA	kolisty	420	34	16	GP?-Bkom 5990 / 80 cm / 28 naczyń, igielnik z brązu, nóż z żelaza / nn, <i>adultus</i> / G 6014; DC 6013, 5990a, PSz 6011	GP 6000	-	w części; zniszczony przez drenaż; w pobliżu GP i GP-B 4415-4418, 7469; DC 4419-4421; S 6003a, 6004, 6006, 6007, 6012	3: 6 7: 1-2
13	6003	29agAB	owalny?	260x330	20	9	GPkom 5996 / 50 cm / 1 urna i 29 naczyń, miecz z żelaza, spirala ze złota, kółko z brązu, przedmiot gliniany / <i>adultus</i>	-	-	w części	3: 23

14	6016	31ajABCD	kolisty	440	50	45	GzZkom 7399 / 60 cm / 8 naczyń, fr. przedmiotów z brązu	-	-	w części; zniszczony przez transzeję i stanowisko strzelnicze	3: 7
15	6020	30ajD/30aiC	kolisty	350	23	17	GPkom 6023 / 50 cm / 1 urna i 21 naczyń, garnitur toaletowy, 2 szpile z brązu, igła, fr. naszyjnika, szpili z żelaza / <i>juvenis/adultus</i>	GP 6024	GP 7401, DC 6022	w części; zniszczony przez transzeję i dren	3: 14 7: 3-4
16	7390	31aiD/32aiAB	owalny	500x482	42	17	GPkom 7389 / 17 cm / 2 urny i 37 naczyń, fr. noży z żelaza / <i>adultus</i> / DC	-	-	w części; zniszczony przez drenaż	3: 8 7: 5
17	7417	28aiC/28agD	-	500	45		GPkom 8960 / 64 cm / 1 urna i 17 naczyń, szpila z brązu, szpile i nóż żelaza / <i>adultus</i> / S 13751	-	-	w części	3: 25
18	7420	28ahAC/ 28aiBD	kolisty	370x360	50	4	GPkom 7472 / 40 cm / 1 urna i 26 naczyń, idol, fr. z brązu, szpila i noże z żelaza / <i>M adultus</i>	-	-	w całości; w pobliżu S 7470, 7471	3: 15 8: 4
19	7430	28ajABCD	kolisty	590x570	70	30	G/DCkom 7429 / 30 cm / 30 naczyń, miecz, okucie pochwy, kółko z brązu, aplikacje pochwy, siekierka, dhuto, fr. garnituru toaletowego z żelaza / DC 7436, 7437, 7438	-	-	w całości	3: 3 8: 1-2
20	7431	28aiC	-	280	25	6	GzZkom - GP 7467 i 7468 / 1 urna i 3 naczyń, fr. brązu, fr. szpili z żelaza / 1 urna i 4 naczyń, spirala z brązu / nn / <i>adultus</i>	-	-	w części; w pobliżu GP 5952 i DC 7427	3: 26
21	8897	28aiC/29afA	kolisty	346	42	26	GPkom 8899 / 56 cm / 1 urna i 18 naczyń, fr. szpili z brązu, fr. stekierek, noży i innych z żelaza, garnitur toaletowy z brązu i żelaza / nn / DC 8899a	-	-	w całości	3: 16 8: 3

22	8906	31afAC	-	420	40	11	GPkom 8905 / 18 cm / 1 urna i 23 naczyń, idol, naczyń, okucie pochwy z brązu, miecz, aplikacje pochwy, siekierka, noże i inne z żelaza, garnitur toaletowy z żelaza i brązu, kółko z bursztynu / <i>adultus</i> / DC 8905a	-	-	w części	3: 9
23	8955	27afC/28afA	owalny	470x432	50	38	GPkom 8956 / 80 cm / 1 urna i 24 naczyń, idol, szpila z brązu, miecz, grot, siekierka, noże, szpila żelaza, kółko z bursztynu, rozcieracz kamienny / <i>adultus</i>	-	-	w części; zniszczony przez transzeję	3: 10 7: 6
24	10822	28/alBD	owalny	280x320	18		GPkom 10821 / 60 cm / 1 urna i 14 naczyń, kadzielnica, fr. naszyjnika z brązu / 2 x <i>adultus</i> / DC 10821a	-	-	w całości	3: 20
25	10868	32 anBD/ 32am/AC	kolisty	360x344	40	30	GPkom 10872 / 50 cm / 1 urna i 13 naczyń, noż i kółko z żelaza, rozcieracz kamienny / <i>M adultus</i>	-	-	w całości	3: 17
26	12119	31alCD/ 32alAB	kolisty	462x444	32	12	GPkom nr 12118 / 34 cm / 2 urny i 25 naczyń, spirala z brązu, bransoleta, kółko, szpila żelaza / <i>juvenis, juvenis</i> / DC 12118a	-	-	w całości	3: 11 8: 5
27	12122	32anAB	owalny	244x262	28	8	GPkom nr 10880 / 30 cm / 1 urna i 22 naczyń, idol, igła z brązu i 17 paciorków ze szkła / nn	-	-	w całości	3: 21
28	12131	32anBD	-	340	45	10	GPkom nr 12132 / 22 cm / 2 urny i 16 naczyń / <i>adultus</i> , nn	GP 12134, GP 12133	-	w części	3: 12
Założenia rowkowe z okresu lateńskiego – okresu wpływów rzymskich(?)											
1	2868	34akBD/ 34ajAC	czworo- kątny	430x435	40-80	36	GB 2869 / 20 cm / brzytwa żelazna / <i>adultus</i>	-	-	w całości; naruszał GPkom 2877	10: 1-6
2	10336	30zBD/ 30yC	czworo- kątny	466x508	42-90	32	-	-	PSz1 / 4 kółka żelazne; PSz2 / 38 aplikacji z brązu / S 11619, 11638	w całości	9: 1-11

BIBLIOGRAFIA

- Anioła M., Nowaczyk K., Nowaczyk L., Zarzycka A. (2012). Cmentarzysko ludności kultury łużyckiej z epoki brązu na stanowiskach Chrzanów 4 oraz Domasław 10-12, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie. W: S. Kadrow (red.), *Raport 2007-2008*, I (445-462). Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Baron J. (2017). The Hallstatt Period in Śląsk. W: U. Bugaj (red.), *The Past Societies: Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages 3: 2000-500 BC* (367-387). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Balzer I. (2018). Burial Mounds and Settlements. Their Relations in the Late Hallstatt and Early La Tène-Period (6th-4th century BC). W: Th. Knopf, W. Steinhaus, S. Fukunaga (red.), *Burial Mounds in Europe and Japan. Comparative and Contextual Perspectives* (118-136). Oxford: Archaeopress.
- Bednarek M. (1994). Celtycki grób ciałopalny z czworobocznym obiektem rowkowym w Nowej Cerekwi, gm. Kietrz, woj. opolskie. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 35, 495-506.
- Bilková J. (2014). Vyhodnocení pohřebního ritu období Ha/LT z lokality Tišice (okr. Mělník). Evaluation of the Ha/LT funeral rites at Tišice (district Mělník). Pobrano z: https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/67182/BPTX_2011_2_11210_0_314063_0_124156.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 02.02.2022].
- Bochnak T. (2007). Les enclos quadrangulaire en Pologne IVe siècle avant J.C.-IIe siècle après J.C. *Acta Terrae Septemcastrensis Journal. Proceedings of the 8th International Colloquium of Funerary Archaeology. Funerary Practices in Europe, before and after the Roman Conquest (3rd century BC-3rd century AD)*, 6(1), 23-40.
- Brnič Ž., Sankot P. (2005). Časné laténský pohřební areál „enclos quadrangulaire“ v Černoučce, okr. Litoměřice. *Památky archeologické*, 96, 31-70.
- Bujna J. (2005). *Kruhový šperk z laténských ženských hrobov na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa: Archeologický ústav SAV.
- Buško C. (1988). Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na kurhanowym cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Jarosławce, gm. Chojnów w 1987 roku. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 30, 61-64.
- Buško C. (1990). Wyniki dalszych badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym ludności kultury łużyckiej w Jarosławce, gm. Chojnów. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 31, 173-184.
- Chytráček M. (2015). Belege für die Anwesenheit von Eliten des 6./5. Jahrhunderts v. Chr. am Zusammenfluss von Elbe und Moldau in Mittelböhmen. *Prähistorische Zeitschrift*, 90, 271-300.
- Chytráček M., Kyselý R., Stránská P., Egg M., Ritter S., Chojka O., John J., Michálek J. (2015). Zu einem Fürstengrab aus der Späthallstattzeit mit zweirädrigem Wagen und Bronzegefäßen bei Rovná (okr. Strakonice) in Südböhmen. Ein Vorbericht. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 45(1), 71-89.
- Chytráček M., Chvojka O., Egg M., John J., Michálek J., Cícha J., Hladil J., Konik P., Kozáková R., Křivánek R., Kyselý R., Majer A., Novák J., Pavelka J., Rašková Zelinová M., Stránská P., Světlík I., Šálková T. (2020). Interdisciplinární výzkum knížecí mohyly doby halštatské v Rovné u Strakonice. Reprezentace sociální identity symbolika uměleckého projevu elit starší doby železné. *Památky archeologické*, 110, 59-172.
- Čizvářová J. (2011). Keltská pohřebiště na Moravě: *okresy Brno-město a Brno-venkov*. Brno: Moravské zemské muzeum.
- Cordie R. (2006). Zu laténezeitlichen Grabgärten von Wederath, Belgien. W: W-R. Teegen, R. Cordie, O. Dörner, S. Rieckhoff, H. Steuer (red.), *Studien zur Lebenswelt der Eisenzeit: Festschrift für Rosemarie Müller. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsband 53* (251-263). Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Czebreszuk J., Szymt M. (2011). Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji „scenariuszy rytualnych”. W: H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.* (123-130). Kraków-Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dizdar M. (2016). Late La Tène Settlements in the Vinokovci Region (Eastern Slavonia, Croatia): Centres of Trade and Exchange. W: M. Karwowski, P.C. Ramsel (red.), *Boii – Taurisci. Proceedings of the International Seminar, Oberleis-Klement, June 14th–15th, 2012, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, 85 (31-48). Budapest: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.

- Deicke A.J.E. (2011). Studien zu reich ausgestatteten Gräbern aus dem urnenfelderzeitlichen Gräberfeld von Künzing (Lkr. Deggen-dorf, Niederbayern). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 58, 1-188.
- Dulęba P. (2019). On the Origins of the La Tène Culture in Silesia. W: Ch. Bockisch-Bräuer, B. Mühlendorfer, M. Schönfelder (red.), *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa. Internationale Tagung vom 20.-22. Juli 2017 in Nürnberg* (369-389). Nürnberg: Naturhistorische Gesellschaft Nürnberg e.V., Abteilung für Vorgeschichte.
- Durbajło J., Lissak Z., Pajor M., Piszczalowski W., Żółkowski S. 2020. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych zespołu osadniczego kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich (wraz z elementami innych kultur) na stanowiskach: Domasław stan. nr 9 (AZP 82-28,88) – osada Magnice stan. nr 2 (AZP 82-28,27) – cmentarzysko Magnice stan. nr 8 (AZP 82-28,33) – osada gm. Kobierzyce, pow. wrocławski, woj. dolnośląskie, w okresie od 27 sierpnia 2019 r. do 5 lipca 2020 roku*. Wrocław: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (maszynopis).
- Dziągiewski K. (2017). Late Bronze and Early Iron Age communities in the northern part of the Polish Lowland (1000-500 BC). W: U. Bugaj (red.), *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages 3: 2000-500 BC* (295-340). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dziągiewski K. (2018). "Bernsteinherren" or humble amber gatherers?: notes on social organisation in Eastern Pomerania during the Early Iron Age. W: M. Trefný (red.), *The Early Iron Age in Central Europe: proceedings of the conference held on the 2nd-4th of July 2015 in Hradec Králové, Czech Republic* (78-91). Hradec Králové: Universität in Hradec Králové.
- Egg M., Kramer D. (red.). (2005). *Krieger – Feste – Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseum.
- Egg M., Kramer D. (red.). (2013). *Die hallstattzeitlichen Fürstengräber von Kleinklein in der Steiermark: die beiden Hartnermichelkogel und der Pommerkogel*. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseum.
- Fernández-Götz M., Arnold B. (2017). Elites before the Fürstensitze: Hallstatt C sumptuous graves between Main and Danube. W: R. Schumann, S. Van der Vaart-Verschoof (red.), *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe* (183-199). Leiden: Sidestone Press.
- Freidin N. (1982). Early Iron Age Luxury Imports into the Paris Basin. *Expedition Magazine*, 24(3), 21-28. Pobrano z: <http://www.penn.museum/sites/expedition/?p=5846> [dostęp 02.02.2022].
- Frey H.O. (1980). Der Westhallstattkreis im 6 Jahrhundert v. Chr. W: K. Pömer, D. Straub (red.), *Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit: Internationale Ausstellung des Landes Oberösterreich 25. April bis 26. Oktober 1980* (80-116). Linz: Oö. [Oberösterreichischer] Landesverlag.
- Gediga B. (1961). Badanie zespołu stanowisk kultury łużyckiej w okolicy Jordanowa Śl. pow. Dzierżoniów w latach 1956–1959. *Sprawozdania Archeologiczne*, 13, 73-86.
- Gediga B. (2007a). Rewelacje ze Śląska. Nowy obraz kultury wczesnej epoki żelaza na Śląsku. *Archeologia Żywa*, 1(39), 3-12.
- Gediga B. (2007b). Problemy obrazu kultury wczesnej epoki żelaza na Śląsku w świetle nowych badań terenowych. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 49, 123-146.
- Gediga B. (2008). Nowe przesłanki do badań struktury społecznej ludności kultury łużyckiej w okresie halsztackim. W: M. Mogielnicka-Urban (red.), *Opera ex aere. Studia z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza dedykowane profesorowi Janowi Dąbrowskiemu przez przyjaciół, uczniów i kolegów z okazji siedemdziesiątych urodzin* (169-176). Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B. (2010). Śląsk regionalna prowincja kultury halsztackiej. W: B. Gediga, W. Piotrowski (red.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza* (187-218). Biskupin-Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie.
- Gediga B. (2012). Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowiskach 10, 11, 12 w Domasławiu, gm. Kobierzyce na Dolnym Śląsku w latach 2006-2008. W: S. Kadrow (red.), *Raport 2007-2008*, I (411-420). Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Gediga B. (2019). Uwagi do datowania i periodyzacji użytkowania cmentarzyska w Domasławiu-Chrzanowie, pow. wrocławski. *Przegląd Archeologiczny*, 67, 49-71.
- Gediga B., Hensel Z., Józefowska A. (2018). Zespół mieczy z ciałopalnego cmentarzyska ludności „kultury łużyckiej” w Domasławiu, pow. Wrocław, *Przegląd Archeologiczny*, 66, 137-175.

- Gediga B., Józefowska A. (2018). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza z Domasławia 10,11,12. Tom 1. Katalog*. Wrocław: Fundacja Przyjaciół Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B., Józefowska A. (2019). *Przemiany obrządku grzebalnego w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza w świetle analizy źródeł z cmentarzyska w Domasławiu, pow. wrocławski i nekropolii bliskiego rejonu (problemy zmian społeczno-kulturowych)*. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gediga B., Józefowska A., Laciak D., Dolata-Daszkiewicz I. (2020). *Cmentarzysko wczesnej epoki żelaza z Domasławia 10/11/12. Tom 4. Synteza*. Wrocław: Fundacja Przyjaciół Archeologii i Etnologii PAN.
- Gedl M. (1973). *Cmentarzysko halszackie w Kietrze, pow. Głubczyce*. Wrocław: Ossolineum.
- Gedl M. (1975). *Kultura przedłużycka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gedl M. (1984). Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce, cz. I. *Przegląd Archeologiczny*, 32, 157-186.
- Gedl M. (1985). Obiekty rowkowe na cmentarzyskach z okresu lateńskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich w południowej Polsce, cz. II. *Przegląd Archeologiczny*, 33, 159-190.
- Gedl M. (2002). Wielkie cmentarzysko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Kietrze, pow. Głubczyce na Górnym Śląsku. W: M. Gedl (red.), *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, Prace*, 5 (75-115). Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych.
- Gerritsen F. (2003). *Local identities: landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt-region*. Amsterdam: University Press.
- Godłowski K. (1981). Kultura przeworska. W: J. Wielowiejski (red.), *Prahistoria ziem polskich V. Późny okres lateński i okres rzymski (57-135)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
- Gosden C. 1985. Gifts and kin in Early Iron Age Europe. *Man (N.S.)*, 20(3), 475-493.
- Goslar T. (2019). Chronologia i periodyzacja cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Domasławiu, pow. wrocławski, na podstawie datowania radiowęglowego. *Przegląd Archeologiczny*, 67, 31-48.
- Gralak T., Kamyszek L., Żygadło L. (2015). Nietypowy czworokątny obiekt rowkowy z cmentarzyska w Domasławiu, stan. 36. Analiza metrologiczna obiektu. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 57, 143-154.
- Guštin M. (2005). Sajevece. Železnodobno gomilno grobišče ob Krki. *Arheološki vestnik*, 56, 113-168.
- Hansen S. (2011). Grossgrabhügel der älteren Eisenzeit zwischen West und Ost. Eine Annäherung. W: V.I. Molodin, S. Hansen (red.), *“TERRA SCYTHICA”. Materialien des internationalen Symposiums «Terra Scythica» (17.–23. August 2011, Denisov-Höhle, Altai) (291-318)*. Novosibirsk.
- Hansen S. 2017. Giant Tumuli of the Iron Age: Tradition-Monumentality-Knowledge transfer. W: M. Fernández-Götz, D. Krausse (red.), *Eurasia at the Dawn of History: Urbanization and Social Change*. New York (225-239). Cambridge: University Press.
- Haruštiak J. (2009). Vývoj pohrebného rítu na keltských pohrebiskách z územia Slovenska. *Slovenská Archeológia*, 57(1), 117-168.
- Hellmuth A. (2010). K rekonstrukciji razkošnega oblačila iz stiškega groba 27 v gomili 48 = Zur Rekonstruktion des Prunkgewandes aus Stična Grab 27, Grabhügel 48. W: S. Gabrovec, B. Teržan (red.), *Stična II, 2 Gomile starejše železne dobe, Grabhügel aus der Älteren Eisenzeit. Katalogi in Monografije*, 38 (61-68). Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.
- Hildebrandt-Radke I. (2011). Cmentarzysko kurhanowe w Łękach Małych: unikatowa nekropolia kultury unietyckiej (wczesna epoka brązu). *Landform Analysis*, 16, 73-76.
- Hornok P., Tóth G.A. (2016). Újabb adatok La Tène-kori sírkerületek hazai előfordulásához Kelta temetőrészlet Hegyfalu határában. *Régészeti kutatások Magyarországon 2011-2014*, 120-134.
- Janczewski P., Sielicka K. (2018). *Opracowanie wyników stanowiska Paszowice 23 (cmentarzysko kultury przedłużyckiej i lużyckiej)*. Wrocław: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Legnicy (maszynopis).
- Jarosz P., Rodak T. (2006). Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowiskach 6 i 7 w Zakrzowcu, gm. Niepołomice, woj. małopolskie. W: Z. Bukowski, M. Gierlach (red.), *Raport 2003-2004. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za lata 2003-2004 (d. Zeszyty ORBA) (303-320)*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego.
- Jarysz R., Limisiewicz A. (1998). Badania archeologiczne cmentarzyska kurhanowego z epoki brązu i wczesnego średniowiecza w Myśliborzu stan. 3, gm. Paszowice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 40, 239-249.
- Jockenhövel A. (1999). Frühe Kreisgräben in der Zone nordwärtsder Alpen. W: F.-R. Herrmann (red.), *Festschrift für Günter Smolla I. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen*, 8 (329-352). Wiesbaden: Landesamt für Denkmalpflege Hessen.

- Józefowska A. (2016). *Opracowanie ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 21 w Żmigródku, gm. Żmigród, pow. trzebnicki*. Wrocław: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (maszynopis).
- Józefowska A., Kamyszek L., Żygadło L. (2021). Rectangular ditch features from Domasław, site 10-11-12, Wrocław district. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 51(1), 61-79.
- Kaczanowski P., Madyda-Legutko R., Poleski J. (1984). Cmentarzysko kultury przeworskiej w Górcie Stogniewskiej koło Proszowic. *Sprawozdania Archeologiczne*, 36, 83-121.
- Kalábek M. (2001). Doklady čtvercových příkopových objektů z Olomouce-Slaponína. *Pravěk*, 11, 255-263.
- Kielin T. (2008). Bezugspunkt gesellschaftlicher Kohärenz und kultureller Identität. W: Ch. Kümmel, B. Schweizer, U. Veitunter, M. Augstein (red.), *Körperinszenierung – Objektsammlung – Monumentalisierung: Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften Archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive. Tübinger Archäologische Taschenbücher*, 6 (181-206). Münster-New York-München-Berlin: Waxmann.
- Kopiasz J. (2003). Osada kultury łużyckiej na wielokulturowym stanowisku Stary Śleszów 17, powiat Wrocław. W: B. Gediga (red.), *Archeologiczne Zeszyty Autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Z. 2. Badania na autostradzie A4, Cz. I (101-225)*. Wrocław: Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kosicki A. (1996). Der Forschungsstand über die Laténe-kultur in Niederschlesien. W: Z. Woźniak (red.), *Kontakte Längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt, Materialien Des Symposium - Kraków 26. - 29. April 1995 (273-279)*. Kraków: Muzeum Archeologiczne.
- Koutecký D. (2008). Bylanská kultura. W: N. Venclová (red.), *Archeologie pravěkých Čech 6. Doba halštatská (46-66)*. Praha: Archeologický ústav AV ČR.
- Kossack G. (1999). *Religiöses Denken in dinglicher und bildlicher Überlieferung Alteuropas aus der Spätbronze- und frühen Eisenzeit (9.-6. Jahrhundert v. Chr. Geb)*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- Kwapiński M. (1986). Uwagi o genezie grobów kurhanowych ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry. *Rocznik Lubuski*, 14, 119-150.
- Lanting J.N., van der Plicht J. (2006). De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie V: midden- en late ijzertijd. *Palaeohistoria*, 47/48 (2005/2006), 241-427.
- Lasota A. (2011). Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gaci koło Przeworska w świetle nowych badań. W: E. Droberjar (red.), *Archeologie barbarů 2010: Hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem Sborník příspěvků ze VI. protohistorické konference Hradec Králové, 6.–9. září 2010. Studia Archaeologica Suebica*, I (155-161). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Leman-Deliverie G. (2000). Enclos funéraires et cultuels dans la partie septentrionale de la Gaule Belgique. *Revue archéologique de Picardie*, 1-2, 67-76.
- Limbursky P. (2010). Proměny pravěké krajiny – Transformation of the prehistoric landscape. *Živa archeologie. Rekonstrukce a experiment v Archeologii*, 11, 22-25.
- Limbursky P., Ginoux N., Sankot P. (2013). Les enclos a inhumation de Vlinėves (district de Mělník, Boheme centrale): Donnees preliminaires. *Association Française pour l'Etude de l'Age du Fer*, 31, 41-44.
- Madera P. (1999). Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Łazach, stan. 1, gm. Wińsko. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 41, 231-46.
- Madera P. (2002). Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Łazach, stan. 1, pow. Wołów, woj. dolnośląskie w świetle ostatnich badań ratowniczych. W: M. Gedl (red.), *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (149-173)*. Warszawa: Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN.
- Makarová E. (2013). Chamber tombs of the Platěnice culture – elite burials? W: R. Karl, J. Leskovar (red.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich*, 37 (95-106). Linz: Oberösterreichisches Landesmuseum.
- Makiewicz T., Kaczor W. (2005). Pierwsze odkrycie grobu rowkowego z okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce (Konarzewo, pow. Poznań ziemski, stan. 5. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, 13/14, 245-267.
- Malinowski T. (1962). Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny*, 14, 1-135.
- Malinowski T. (1985). *Wielkopolska w otchłani wieków*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Malinowski T. (2006). *Komorowo, stanowisko 1: grodzisko kultury łużyckiej – faktoria na szlaku bursztynowym*.

- Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Golec M., Fojtík P. (2020). *Centrum východohalštatské kultury na střední Moravě*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Mauss M. (2007). Szkic o darze. W: E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper (red.), *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii* (107-168). Warszawa: PWN.
- Megaw J.V.S., Neugebauer J.W. (1997). Notes on a silver pendant and chain from Pottenbrunn-Ratzersdorf, Niederösterreich, and its wider European implications. *Germania*, 75(2), 717-735.
- Meller H., Schunke T. (2016). Die Wiederentdeckung des Bornhöck – Ein neuer frühbronzezeitlicher Fürstengrabhügel bei Raßnitz, Saalekreis. Erster Vorbericht. W: H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung, R. Risch (red.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften* (227-265). Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt.
- Michnik M. (2007). Imported objects at the cemetery in Świbie, District of Gliwice. W: J. Baron, I. Lasak (red.), *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age. Studia Archeologiczne*, 40 (159-177). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mierzwiński A. (2013). The communicative aspect of burial mound symbolism. A commentary to Homer's accounts. *Analecta Archaeologica Ressorviensia*, 8, 237-272.
- Mikulková B. (2010). Orlovice (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů*, 51, 373-374.
- Milcent P.-Y. (2017). Hallstatt C sword graves in Continental Gaul. Rise of an elite or new system of representation of self in a context of crisis? W: R. Schumann & S. Van der Vaart-Verschoof (red.), *Connecting Elites and Regions. Perspectives on contacts, relations and differentiation during the Early Iron Age Hallstatt C period in Northwest and Central Europe* (85-107). Leiden: Sidestone Press.
- Mírová Golec Z. (2018). *Hallstatt Magnate Graves from Brno-Holásky 1 and 2 in the Central European Context*. Olomouc: Archeologické centrum Olomouc.
- Molnár A. (2014). *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Bezi-Faluhely-dűlő, NW-Ungarn. Poster. Internationale Tagung zum Thema „Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit“*. Pavol Jozef Šafárik. Univerzita Košice, 9./10-12. Dezember 2014. Kosice.
- Morris I. (1991). The archaeology of ancestors: The Saxe, Goldstein hypothesis revisited. *Cambridge Archaeological Journal*, 1-2, 147-169.
- Mozsolics A. (1985). *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Naglik R. (2002). Cmentarzysko kultury przeworskiej na stan. 7 w Szarbi, gm. Koniusza (badania w latach 1997 i 1999). *Materiały Archeologiczne*, 33, 141-158.
- Nekvasil J. (1982a). *Pohřebišťe lužické kultury v Moravčanech. Katalog nálezů. Textová část. Fontes Archaeologicae Moravicae*, 14(1). Brno: Archeologický Ústav Československé Akademie Věd.
- Nekvasil J. (1982b). *Pohřebišťe lužické kultury v Moravčanech. Katalog nálezů. Obrazová část. Fontes Archaeologicae Moravicae*, 14(2). Brno: Archeologický Ústav Československé Akademie Věd.
- Nekvasil J. (1983). Początki halsztatyzacji morawskiej grupy kultury lużyckiej. *Silesia Antiqua*, 25, 61-83.
- Nekvasil J. (1993). Platěnická kultura. W: V. Podborský (red.), *Pravěké dějiny Moravy* (351-359). Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Neugebauer J.-W. (1985). Neue Frühlatene-Fundkomplexe im Osten Österreichs. *Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte*, 35, 77-84.
- Neugebauer J.-W. (1992). *Die Kelten im Osten Österreichs. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich*, 92-94. St. Pölten: NÖ Pressehaus.
- Orlicka-Jasnoch J. (2011). Ratowicze badania wykopaliskowe na cmentarzysku kurhanowym kultury lużyckiej i cmentarzysku kultury przeworskiej w Różanówce, stanowisko 2, pow. nowosolski. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, 53, 31-42.
- Pare Ch.F.E. (2003). Tumulus Burial and the question of the start of the Hallstatt culture. W: J. Bourgeois, I. Bourgeois, B. Cherretté (red.), *Bronze Age and Iron Age communities in north-western Europe* (75-110). Brüssel: Paleis der Academiën.
- Peplińska E. (red.) (2017). *Opracowanie wyników ratowniczych badań archeologicznych na stanowisku 6 w Duninie (AZP 29,78-20), woj. dolnośląskie, pow. legnicki, gm. Krotoszyce*. Legnica: Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Legnicy (maszynopis).
- Pieczynski Z. (1954). Cmentarzysko z wczesnego okresu żelaznego (700-400 przed n.e.) w Gorszewicach, w pow. szamotulskim. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 4, 101-152.
- Ramsl P.C. (2012). Loretto, Österreich. W: S. Sievers, O.H. Urban, P.C. Ramsel (red.), *Lexikon zur keltischen Archäologie. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, 73 (1197-1198). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.

- Ramsel P.C. (2017). Bronze- und eisenzeitliche Gräberfelder in Nordostösterreich: topographische Lage, Strukturen, und geschlechtsspezifische Bestattungsareale anhand von ausgewählten Beispielen. *Zborník Slovenského národného múzea, III. Archeológia*, 27, 97-107.
- Reitinger J. (1981). Hallstattkultur Mitteleuropas. W: C. Eibner, A. Eibner (red.), *Die Hallstattkultur: Bericht über das Symposium in der Steyr 1980 aus Anlaß der internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich* (7-34). Linz: OÖ Landesverlag.
- Repka D. (2020). Enclosure of La Tène Graves in the Territory of Slovakia. *Studia Hercynia*, 24(2), 127-154.
- Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J. (2015). Obiekt rowkowe typu żabienieckiego. Próba interpretacji funkcji. W: E. Droberjar, L. Tyszler (red.), *BARBARI SVPERIORES ET INFERIORES. Archeologia Barbarzyńców 2014. Procesy integracji Środkowoeuropejskiego Barbaricum. Polska-Czechy-Morawy-Słowacja* (235-244). Łódź-Wieluń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Muzeum Ziemi Wieluńskiej.
- Roymans N., Kortlang F. (1999). Urnfield Symbolism and Social Organisation in the Lower Rhine Region: The Beegden Cemetery. W: *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse zweier Kolloquien in Mainz und Athen*, 43 (277-317). Mainz: The Römisch-Germanisches Zentralmuseum.
- Rudnicki M. (2005). A Late La Tène inhumation grave from Pełczyska. Comments on cultural situation in the upland area of Little Poland, with analysis of anatomical remains by Karol Piasecki. W: H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (red.), *Celts on the margin. Studies in European cultural interaction VIIIth cent. BC - I cent. AD. dedicated to Zenon Woźniak* (195-206). Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Rudnicki M. (2012). Pieniądz celtycki na Śląsku. W: W. Garbaczewski, R. Macyra (red.), *Pieniądz i banki na Śląsku. Studia nad Dziejami Pieniądza i Bankowości w Polsce* (33-68). Poznań: Muzeum Narodowe w Poznaniu.
- Schäfer D. (2017). Neue Forschungen zu den hallstattzeitlichen Gräbern aus Salzburg-Maxglan, Kleßheimer Allee. W: E. Miroššayová, C. Pare, S. Stegmann-Rajtár (red.), *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Archaeolingua*, 38 (273-309). Budapest: Johannes Gutenberg Universität Mainz.
- Schütz C. (1998). Eine neue Nekropole der Urnenfelderzeit bei Manching. *Arch. Jahr. Bayern*, 39-40.
- Schumann R. (2015). *Status und Prestige in der Hallstattkultur. Aspekte sozialer Distinktion in ältereisenzeitlichen Regionalgruppen zwischen Altmühl und Save*. Rahden, Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Schwarz K. (1962). Zum Stand der Ausgrabungen in der spätkeltischen Viereckschanze von Holzhausen. *Jahresbericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, 3, 22-77.
- Skóra K. (2010). Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej. W: K. Skóra, T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytnie. Acta Archaeologica Lodziensia*, 56 (27-43). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Słomska J., Antosik L. (2018). W jakim stroju na swój pogrzeb, czyli próba interpretacji funkcji tekstyliów archeologicznych odkrywanych w grobach z wczesnej epoki żelaza z terenu Polski. *Przegląd Archeologiczny*, 66, 57-75.
- Sofaer J., Turek J. (2004). The excavation of a funerary area at Uhy (distr. Kladno). W: M. Gojda (red.), *Ancient Landscape, Settlement Dynamics and Non-Destructive Archaeology* (286-305). Praha: Academia.
- Stead I.M. (1961). A distinctive form of La Tène barrow in eastern Yorkshire and on the Continent. *Antiquaries Journal*, 41, 44-62.
- Stöllner T. (1994). Eine „herrschaftliche“ Familie der Hallstattzeit vom „Gansfuß“ bei Gilgenberg? W: C. Dobiat (red.), *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag. Marburger Studien z. Vor- u. Frühgeschichte*, 16 (625-653). Marburg: Hitzeroth.
- Stuchlík S. (2006). *Borotice. Mohylové pohřebiště z doby bronzové*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.
- Tajer A., Šin L. (2016) Předběžné výsledky archeologického výzkumu lokality kultury platěnické v Lipníku nad Bečvou – Trnávce (okr. Přerov). W: J. Juchelka (red.), *Doba popelnicových polí a doba halštatská ve střední Evropě. Materiál z XIII. mezinárodní konference „Popelnicová pole a doba halštatská“*, 2. díl (115-142). Brno: Archeologický ústav Akademie věd ČR, Brno.
- Tankó K., Tóth Z., Rupnik L., Czajlik Z., Pusztas S. (2016). Short report on the archaeological research of the Late Iron Age cemetery at Gyöngyös. *Dissertationes Archaeologicae*, 3(4), 307-324. doi.org/10.17204/dissarch.2016.307.
- Urban O.H., Teschler-Nicola M., Schulz M. (1985). Die latènezeitlichen Gräberfelder von Katzelsdorf und Guntramsdorf, Niederösterreich. *Archaeologia Austriaca*, 69, 13-104.

- Vaday A., Tankó K. (2020). The Celtic Cemetery at Ménfőcsanak. The Excavation Before the Construction of Road No. 83 in 1993-94. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 71, 443-56.
- Vannier E. (2019). Les pratiques funéraires au second âge du Fer dans la zone médio-atlantique. W: J. Wilczek, A. Canot, T. Le Cozanet, J. Remy, J. Macháček, J. Klápště (red.), *Interdisciplinarité et nouvelles approches dans les recherches sur l'âge du Fer* (83-86). Brno: Masarykova univerzita.
- Vokolek V. (1999). *Východočeská halštatská pohřebiště*. Pardubice: Východočeské muzeum.
- Włodarczak P. (2011). Późnoneolityczne i wczesnobrązowe kurhany w Europie środkowej, południowej i wschodniej – wprowadzenie. W: H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak (red.), *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e.* (29-36). Kraków-Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Wojciechowska H. (1986). Wyniki badań wykopaliskowych na cmentarzysku kultury łużyckiej w Świbiu, woj. katowickie, w latach 1970-1980. *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, 2, 147-170.
- Wojciechowska H. (1996). Świbie, woj. katowickie, cmentarzysko kultury łużyckiej z okresu halsztackiego. W: J. Chochorowski (red.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Kraków: Oficyna Cracovia.
- Zyzman A. (2020). Osadnictwo ludności grupy górskiej i kultury łużyckiej na stanowisku 4/8 w Szymanowicach, pow. legnicki, woj. dolnośląskie. W: S. Kadrow (red.), *Raport NID*, 15 (109-133). Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa. 746604412 885998722
- Żygadło L., Kamyszek L. Marciniak M., Suchan G. (2012). Osadnictwo kultury lateńskiej i kultury przeworskiej na stanowisku 10-12 w Domasławiu, gm. Kobierzyce, woj. dolnośląskie. W: S. Kadrow (red.), *Raport NID 2007-2008*, I (483-508). Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.

ANNA JÓZEFOWSKA, LIDIA KAMYSZEK, LESZEK ŻYGADŁO

FUNERAL DITCH STRUCTURES FROM ARCHAEOLOGICAL SITE
OF DOMASŁAW 10/11/12 / CHRZANÓW 4, WROCLAW COUNTY,
AS A MANIFESTATION OF CULTURAL INFLUENCES

SUMMARY

During excavations at the multicultural site in Domasław 10/11/12 / Chrzanów 4, a huge necropolis of the population of Urnfield Culture and the Hallstatt culture was discovered. The research area is located about 20 km south-southwest of Wrocław (fig. 1). The spectrum of burial customs practised in this cemetery is very wide. There are significant differences in the equipment and construction between the individual graves (Anioła, Zarzycka-Anioła 2009; Gediga 2012, 411-415, Gediga, Józefowska 2019).

The most interesting feature discovered in the Domasław burial ground is that of the ditched enclosures complex of a funeral character (fig. 2). The oldest complex with a ring-trench No. C194 surrounding grave No. C200 was dated to the middle Bronze Age. It was circular in shape, with a diameter of about 550 cm and a depth of 10 cm (fig. 2; 4: 1). Far more circular structures appear in HaC (fig. 2; 3-8).

A total of 26 circular ditch features surrounding chamber graves dated to HaC, as well as another ditch without a burial probably also from this period, were discovered in the cemetery. The number of the circular enclosures could be higher if we included partially preserved ditches in this group. There is a possibility that some were not captured during the research. Arrangements of postholes found in the vicinity of the ditches suggest that, at least in some cases, they were featured with various types of internal divisions or structures. Significant differences were found in the sizes of these assumptions (fig. 3-8). The largest ditch had a diameter of over 800 cm and the smallest a diameter of 240-260 cm. In the horizontal projection, they were circular, oval, or close to an oval. The widths of the ditches ranged from 12 to 70 cm, in one case over a meter in some places. The tombs usually occupied a more or less central space inside the ditches. The cross-sections of the ditches

were regular, they had straight walls and usually flat bottoms; some were shallow and depths up to 45 cm (Gediga, Józefowska 2019, 173). Despite the lack in most of the ditches' fillings with archaeological material, they were certainly constructed at the same time as the accompanying burials.

At the end of the Early Iron Age, burial practices within the Domasław necropolis did not cease completely. Based on analysis of the burial rites, the artefacts, the horizontal stratigraphy, as well as 14C radiocarbon dating, we can identify at the burial ground in Domasław interments from the post-Hallstatt phase that were related to newcomers who can be identified with the La Tène culture population (Żygadło *et al.* 2012, 485f.; Józefowska *et al.* 2021). Unquestionably, such a burial is grave No. 6011. The bronze bracelet with full bumps (Knotenarmring) allows us to date this grave to LT B2 (Bujna 2005, 146f.). The Celtic burial was dug precisely into the chamber tomb of cremation grave No. 5990 (fig. 3: 6; 7: 1, 2). Such a placement of a chronologically younger, sepulchral object in the central part of the older one, was probably visible in the field (the mound?). This act can be interpreted as a symbolic change of ownership.

The category of sepulchral features with a younger chronology should also include the rectangular, nearly quadrangular structures No. 10336 and No. 2869. Dating by the 14C method enabled the classification of slot-trench No. 10336 with the La Tène phase of cemetery use. The feature with a trapezoidal plan was marked by a ditch, oriented almost alongside the cardinal directions, with sides measuring from 466 cm to 508 cm, and which was between 42 cm and 90 cm wide and usually had an irregular shape, with a maximum depth of 32 cm (fig. 9: 1, 2). Around the middle of the southern and northern sides, two postholes occurred (Nos. 11619 and 11638), the outlines of which were visible only at the bottom of the ditch. In the northern ditch, near the north-eastern corner, an inhumation burial (IB1) was found. The remains of the skull were unearthed about 10 cm below the top of the ditch. Slightly deeper, at a level of 20 cm below the feature's top, further parts of the skeleton were found, i.e., the long bones of the upper and lower limbs. Thirty-eight bronze fittings were found on and near the calvaria (fig. 9: 3-7). The remains of a second, largely damaged and incomplete skeleton (IB2), of which only a fragment of the mandible, one molar, and long bones of the lower limbs were found at the south-eastern corner of the southern ditch. Near the place where the skull and upper torso should be, four iron rings were excavated (fig. 9: 8-11). The radiocarbon dates enabled the dating of feature No. 10336 to 400-378 BC (68.2%) and 405-362 BC (95.4%) (Goslar 2019).

The second rectangular ditch feature – No. 2868, the sides of which were oriented almost alongside the cardinal directions (with a deviation of about 15°) – had the maximum dimensions of 430 cm x 435 cm (fig. 10: 1-3). The ditch, more or less semi-circular in section, reached a width of between 40 and 80 cm and a depth of 28-36 cm. In the central-southern part of the space surrounded by the ditch, there was a small pit burial (No. 2869) furnished with an iron razor (fig. 10: 1-4, 6). The north-western corner of the ditch was partially truncated by a large chamber grave (No. 2877) dated to the HaC period (fig. 10: 1-3, 5). Dating of burial feature No. 2868/2869 is more problematic (assuming the integrity of both features, not random location). The lack of association with the Hallstatt phase of the burial ground's use, apart from the stratigraphic relation and different shape, is also indicated by the character of burial No. 2869, which differs from the large and richly furnished Hallstatt period chamber graves surrounded by ditches. Connecting this funeral structure with the La Tène period is not obvious, although most likely in the context of the obtained 14C date for feature No. 10336. However, in the light of discoveries of similar burial complexes made on neighbouring sites (Domasław 36, Magnice 8), it cannot be excluded that this feature can be dated to the Roman period (Gralak, Kamyszek, Żygadło 2015; Durbajło *et al.* 2020).

The idea of surrounding some of a burial place with "above-average" ground structures and/or with shallow ditches has a very long tradition in Central and Western Europe which dates back to the Neolithic, especially its younger phases and the beginning of the Bronze Age (Gedl 1985, 171; Jockenhövel 1999, 329f.; Pare 2003, 77, fig. 1; Hansen 2011; 2017; Włodarczak 2011). The function of ditches in archaeological reflection is interpreted as separating/organizing, but also separating/protecting (Czebreszuk, Szmyt 2011, 123). This form of monument, sometimes with an internal mound, is likely to have fulfilled a sepulchral, ceremonial, or ritual function.

Separating the burial space around richly equipped graves with circular ditches became quite common at the end of the Bronze Age and in the Hallstatt period (Deicke 2011, 7). Rectangular ditches surrounding graves were less common and occurred more frequently in the late Bronze Age (mainly north-western and south-western Germany, France, Belgium, and the Netherlands) where circular ditches also appeared (Leman-Deliverie 2000; Gerritsen 2003, 126f.; Deicke 2011, 7). In the Early Iron Age, the oval and rectangular in shape enclosures are also present in the eastern settlement zone of the Hallstatt culture.

Few examples of oval ditches or mounds encircled by ditches are known from the cemeteries connected with

the settlement of Lusatian culture people in the vicinity of Legnica, Wrocław, and Zielona Góra, including in: Duniń, Jaroszówka, and Szymanowice, Legnica county, Jordanów Śląski, Wrocław county, Myślubórz, Jawor county and Różanówka, area Nowa Sól county (Gediga 1961 80f., fig. 5; Buško 1988; 1990; Jarysz, Limisiewicz 1998, 239-243; Orlicka-Jasnoch 2011, 33f.; Peplińska 2017, 22f.; Zyzman 2020, 114, 116).

It seems that ring-ditches which are associated with the largest and most lavishly equipped graves from the Hallstatt period in Domasław are not genetically related to analogous structures from the older phases of Lusatian culture in Poland. Excavated circular structures comprise the largest group of funeral ditches to the north of the Carpathian and Sudeten Mountains. The Domasław burials with surrounding trenches have no analogies in the nearest regions. Many examples of funeral customs of this type can be found in the burial sites the Platěnice group of the East Hallstatt culture from Moravia: Moravičany, Lipník nad Bečvou, Olomouc-Slavonin, Seloutky and Orlovice (Nekvasil 1982a; 1982b; 1993, 356; Mikulková 2010, 100, fig. 2; Tajer, Šín 2016, 116; Golec, Fojtík 2020, 88f.). Less numerous are the chamber graves encircled by trenches in local cultures of the Hallstatt Period in north and north-western Bohemia (Silesian-Platěnice group of the East Hallstatt culture and Bylany culture; Vokolek 1999; Kouřecký 2008, 62, fig. 24).

Archaeological research carried out at the cemetery in Domasław shed completely new light on the image of material culture and changes in the social structure in the Early Iron Age in southwest Poland.

The inflow of new ideas from the Hallstatt circle (of the Mediterranean circle via Hallstatt culture) probably led to profound changes in the sphere of beliefs and ideas and instigated changes in social structure. The observed funeral practices are a reflection of these changes in the sacred sphere. The influence on the shaping of the burial rite's material remains as recorded in the form of chamber graves which stand out for their construction and furnishing, might also be treated as an element of southern impact (the influence of the Mediterranean circle via Hallstatt culture). These types of features encircled with ditches are typical of western, central-western and south-central Europe. It seems that the rich chamber tombs which stand out for their wealth, especially those with ditches, were associated with the legitimacy of the high status of the dead buried in them. In the communication aspect, special grave structures that clearly differ from the usual habits are an indispensable ingredient for emphasizing the achievement of a higher social position in society.

The archaeological sources obtained at the cemetery in Domasław and other archaeological sites in the southwest of Poland changes the existing ideas about the role of this region in the Early Iron Age. They led some researchers to formulate a concept that treated the area of Silesia, part of Greater Poland and, perhaps, Kuyavia as a local north-eastern province of the Hallstatt culture (Gediga 2007, 4; 2007a, 124; 2008, 170; 2010; Golec, Fojtík 2020, 11).

In the La Tène period, these types of burial ditch features (*Grabgärten*) in necropolises became a characteristic element of the funeral rituals observed by Celtic communities (Stead 1961; Schwarz 1962, 50 ff.). At the beginning of this period, the share in the cemeteries of features with surrounding ditches is significant and although it gradually decreased, it coexisted with rectangular features until the end of the La Tène culture (Lanting/van der Plicht 2006, 298; Vannier 2019, 371, fig. 92, 372, fig. 93). In the younger phases of the La Tène period, the situation changed and the clear dominance of the rectangular features is evident throughout the entire Celtic settlement area (cf. Gedl 1985, 171f.; Leman-Delerive 2000; Cordie 2006, 259).

One indication of these ongoing changes is that of the characteristic rectangular ditch enclosures exposed in Domasław. In light of the obtained radiocarbon dating, the rectangular ditches No. 10336 seems to be the oldest structure of this type discovered in Poland and one of the oldest in Central Europe (Gedl 1985, 181). The burial with two skeletons placed in a ditch is quite unusual, and the closest analogy for feature 10336 originates from the cemetery in Vliněves, near Mělník (Czech Republic). The oldest rectangular features associated with the Hallstatt-La Tène transition phase and the LT A period occurred in large numbers in Austrian and Bohemian cemeteries (Neugebauer 1985; 1992; Urban *et al.* 1985; Megaw *et al.* 1997, 719; Brnič, Sankot 2005, 60; Ramsl 2012; 2017; Sofaer, Turek 2004, 289, 292; Limburský 2010, 24, fig. 6, 11; Bílková 2014, 12, 51, fig. 5). Somewhat later, in phases LT B1 and LT B2, rectangular ditch features appeared in the areas of north-western Hungary, south-eastern Slovakia and Moravia (Kálábek 2001; Haruštiak 2009, 143f., 148; Čižmářová 2011, 160f., fig. 63; Molnár 2014; Hornok/Tóth 2016; Tanko *et al.* 2016; Repka 2020; Vaday, Tanko 2020). Funeral enclosure ditches also appeared in local groups of the La Tène culture in southern Poland (fig. 11). Trench features are known from Kietrz, Nowa Cerekwia, Głubczyce county, and Zakrzowiec, Wieliczka county (Jarosz, Rodak 2006, 630, 763, fig. 14-15; Bochnak 2007, 23f.). Apart from ditch No. 10336 from Domasław, other finds have a younger chronology and date to phases LT B2-LT C1 (Gedl 1984, 184; Bednarek 1994, 500-502; Jarosz/Rodak 2006, 630).

The custom of surrounding graves with rectangular ditches recorded in enclaves of the La Tène culture in Poland is undoubtedly in contrast to the cultural influences of the Early Iron Age, the effect of the arrival of Celtic people from the south to these areas. The newcomers brought their own specific funeral rites and practices. Among its elements were also the described rectangular ditch enclosures.

At the beginning of the 21st century, in studies devoted to features encircled by ditches, the zone of their occurrence

was limited to south-eastern Poland. The archaeological investigation on the site 10/11/12 in Domasław moved this border much further to the west. Finds of similar square-ditched graves made during the excavation of the neighbouring sites (Domasław 36, Magnice 8; fig. 1) confirm that these mortuary rites were also practised in this region by the people of the Przeworsk culture during the Roman period (Gralak, Kamyszek, Żygadło 2015; Durbajło *et al.* 2020).

Otrzymano (Received): 12.02.2022; recenzowano (Revised): 16.05.2022; zaakceptowano (Accepted): 23.05.2022

Adresy Autorów:

Dr Anna Józefowska

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych
przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
ul. Więzienna 6; PL - 50-118 Wrocław
e-mail: a.jozefowska78@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9377-7166>

Mgr Lidia Kamyszek

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych
przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
ul. Więzienna 6; PL - 50-118 Wrocław
e-mail: lka@arch.pan.wroc.pl

 <https://orcid.org/0000-0002-0273-6842>

Dr Leszek Żygadło

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
Zespół Archeologicznych Badań Ratowniczych
przy Ośrodku Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza
ul. Więzienna 6; PL - 50-118 Wrocław
e-mail: lzy@arch.pan.wroc.pl

 <https://orcid.org/0000-0001-9441-6610>

